

2. Ο Τύπος από την εμφάνισή του μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

2.1. Τα αίτια της γέννησης και ανάπτυξης του Τύπου

Παρά τις πολλές διαφορές από περιοχή σε περιοχή, μπορεί να διακρίνει κανείς τρία βασικά γνωρίσματα στη δημοσιογραφία και τον Τύπο πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Α) Όταν ακόμη δεν έχει διαμορφωθεί εθνικό κράτος, ή έστω εθνική ταυτότητα, όπως συνέβαινε στις περισσότερες περιοχές της ανατολικής Ευρώπης τον 1^ο αι., τότε ο Τύπος προσπαθούσε να δημιουργήσει εθνική συνείδηση και οργανισμούς που θα προωθούσαν την ιδέα αυτή. Β) Όσο ήταν περιορισμένη η δυνατότητα των κομμάτων να απευθύνονται στο κοινό, οι εφημερίδες και τα περιοδικά έδιναν αυτή τη δυνατότητα στα κόμματα και στα κοινοβούλια. Γ) Όταν πλέον τα μέσα ενημέρωσης απευθύνονται σε μεγάλα ακροατήρια, τότε μεταβάλλονται σε οργανωμένες επιχειρήσεις, που προσφέρουν στην ανάπτυξη της πολιτικής ζωής και κερδίζουν από τις διαφημίσεις που φιλοξενούν στις σελίδες τους.¹

Ειδικά στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες, οι εφημερίδες προωθούσαν τη δημιουργία σύγχρονων εθνών και αντικατόπτριζαν την ανάπτυξη των εθνών αυτών. Σε πολλές περιπτώσεις επίσης λειτούργησαν ως τα μέσα πρόωθησης εθνικών στόχων στην πολιτική, την οικονομία και τον πολιτισμό.²

Στα Βαλκάνια τα μέσα ενημέρωσης έκαναν με καθυστέρηση την εμφάνισή τους. Ο λόγος ήταν η πολιτική, κοινωνική και οικονομική καθυστέρηση των εθνών που ζούσαν υπό τον οθωμανικό ζυγό σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη. Οι βαλκανικοί λαοί κατά την περίοδο των εθνικών διαφωτισμών, που ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν και αυτοί με καθυστέρηση σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη είχαν την ευκαιρία να χρησιμοποιήσουν τον Τύπο, τόσο για την επικοινωνία μεταξύ των ηγετών του Διαφωτισμού, ώστε η ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας να είναι αποτέλεσμα μιας συλλογικής διαδικασίας αποδεκτής από όλους, όσο και για τη διάδοση της εθνικής ταυτότητας στις ευρείες μάζες. Οι εφημερίδες αποτελούσαν για όλους ένα μέσο για να διαδώσουν τις ιδέες τους σε ένα ευρύτερο κύκλο, από εκείνο των προσωπικών επαφών και των αναγνωστών των βιβλίων.

Μετά τη δημιουργία των εθνικών κρατών ο Τύπος αποτέλεσε το ιδανικό μέσο για να εκφράζουν οι πολιτικές δυνάμεις τις θέσεις τους σε όλα τα ζητήματα, ενώ παράλληλα αποτέλεσε και μέσο για την επικοινωνία με τα μεσαία αστικά στρώματα. Μάλιστα στον Τύπο πρόστρεχαν πολύ περισσότερο τα κόμματα όταν βρίσκονταν

στην αντιπολίτευση, διότι οι κυβερνώντες είχαν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν προς όφελός τους την κρατική μηχανή και το έκαναν.

Επίσης οι εφημερίδες και τα περιοδικά αποτέλεσαν ένα λαμπρό πεδίο ανταλλαγής απόψεων από διάφορους πολιτικούς, κοινωνικούς και πνευματικούς φορείς για θέματα γλώσσας, εκπαίδευσης, ενοποίησης της παράδοσης, εθνικών διεκδικήσεων, κοινωνικών ανισοτήτων, σχέσεων με γειτονικούς λαούς κλπ. Ο Τύπος ήταν ουσιαστικά το βήμα από όπου όλες οι κοινωνικές δυνάμεις εξέφραζαν τις απόψεις τους για το μέλλον του κράτους και της κοινωνίας. Η ενημέρωση για τα γεγονότα δεν συγκαταλεγόταν στις προτεραιότητες των μέσων ενημέρωσης.

Η επικαιρότητα και η ενημέρωση θα έλθουν στο προσκήνιο και θα περιορίσουν τον πολιτικό χαρακτήρα του Τύπου με την έναρξη του 20^{ου} αι. όταν θα αρχίσουν να εκδίδονται καθημερινές εφημερίδες σε όλα τα βαλκανικά κράτη και να διανέμονται εκτός του τόπου έκδοσης. Η ανάγκη για να γεμίζουν καθημερινά σελίδες επί σελίδων έκανε απαραίτητη την πρόσληψη δημοσιογράφων στις εφημερίδες, οι οποίοι έπρεπε σε καθημερινή βάση να καταγράφουν όχι μόνο τις θέσεις και τις απόψεις, αλλά και τις εξελίξεις για όλα τα ζητήματα που ενδιέφεραν την κοινωνία. Η εξέλιξη αυτή συνδύαστηκε με τον εκσυγχρονισμό των βαλκανικών κρατών σε όλους τους τομείς και είχε ως αποτέλεσμα την αλματώδη αύξηση των αναγνωστών. Ο Τύπος απευθυνόταν πλέον στο σύνολο της κοινωνίας και όχι σε κάποια από τα προνομιούχα μέλη της ή την πνευματική, πολιτική και οικονομική ελίτ. Πολλές εφημερίδες εξελίχθηκαν σε μεγάλες επιχειρήσεις που κέρδιζαν από τις πωλήσεις και από τις διαφημίσεις που φιλοξενούσαν στις σελίδες τους, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσαν σημαντικούς παράγοντες της κοινωνίας.

2.2. Τα μέσα ενημέρωσης

Στην κεντρική Ευρώπη οι πρώτες εφημερίδες εμφανίστηκαν τον 17^ο-18^ο αι. Η πρώτη πολωνική εφημερίδα ήταν η *Merkuriusz Polski Ordynaryjny*, που κυκλοφόρησε το 1661 στην Κρακοβία. Η *Mercurius Hungaricus* ήταν η πρώτη ουγγρική εφημερίδα και εμφανίστηκε το 1705, ενώ 14 χρόνια αργότερα κυκλοφόρησε η *Cesky postylion nebolizto noviny Ceske* η πρώτη εθνική εφημερίδα των Τσέχων. Αντίθετα η πρώτη σλοβακική εφημερίδα, η *Prespurske noviny*, εμφανίστηκε με μεγάλη καθυστέρηση, και κυκλοφόρησε το διάστημα 1783-1787. Πριν το 1848 κυκλοφορούσαν στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων 79 μη γερμανόφωνες εφημερίδες και τα επόμενα χρόνια ο αριθμός αυτός πολλαπλασιάστηκε.³

Μάλιστα οι εφημερίδες είχαν μεγάλη απήχηση στο κοινό. Οι τσεχικές *Narodni Listy* το 1894 πωλούσε 14.100 φύλλα και η *Lidove Noviny* στο Μεσοπόλεμο είχε 32.000 συνδρομητές και άλλα 44.000 φύλλα πωλούνταν σε καθημερινή βάση. Η ουγγρική *Pesti Hirlap* πουλούσε 5.000 φύλλα στα μέσα του 19^{ου} αι. Στη Βουδαπέστη στα τέλη του 19^{ου} αι. λειτουργούσε καλωδιακό ραδιόφωνο με 6000 συνδρομητές. Ο πολωνικός Τύπος ήταν ακόμη πιο ανεπτυγμένος και πολύ πιο πολιτικοποιημένος σε σχέση με τον τσέχικο ή τον ουγγρικό. Ήταν αδύνατον να εμφανιστεί ένα καινούριο κόμμα χωρίς να έχει ιδρύσει την εφημερίδα του. Ουσιαστικά μέχρι το 1918 που η Πολωνία έγινε και πάλι ανεξάρτητο κράτος ο πολωνικός Τύπος αποτελούσε το "Κοινοβούλιο" των Πολωνών, αφού έδινε μεγάλη δημοσιότητα σε όλες τις πολιτικές ενέργειες.⁴

Το πρώτο σλαβικό περιοδικό, το *Slaveno-Serpski magazin*, κυκλοφόρησε στη Βενετία το 1768. Η πρώτη εφημερίδα στη σερβική γλώσσα η *Serbskija Povsednevnija Novini* (Σερβική Καθημερινή Εφημερίδα) τυπώθηκε το 1791 στη Βιέννη, όπως και τα περισσότερα έντυπα που ακολούθησαν. Ακολούθησε το 1813 η *Novine Serbske* (Σερβική Εφημερίδα), και το 1816 το πρώτο εικονογραφημένο περιοδικό *Zabavnik* (εικονογραφημένο περιοδικό). Με την είσοδο στον 19^ο αι. αυξήθηκαν τα σερβικά έντυπα που κυκλοφορούσαν. Αρκετά εκδίδονταν στην Πέστη. Το πιο σημαντικό όλων ήταν το περιοδικό *Letopis Matice Srpske* (Το χρονικό της σερβικής κυψέλης), το οποίο εμφανίστηκε το 1826 στο Νόβισαντ, όπου εκδίδεται ακόμη και σήμερα, με αποτέλεσμα να συγκαταλέγεται στα παλαιότερα σε κυκλοφορία λογοτεχνικά περιοδικά στην Ευρώπη.⁵

Το 1797 η *Ljubljanske Novice* ήταν η πρώτη εφημερίδα που τυπώθηκε στα όρια της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Η *Novice Serbske* ήταν η πρώτη σερβική εφημερίδα και άρχισε να κυκλοφορεί το 1834. Ένα χρόνο αργότερα, το 1835 εμφανίστηκε η πρώτη κροατική εφημερίδα, η *Narodna Novine* που κυκλοφορούσε στο Ζάγκρεμπ και το 1848 άρχισε να κυκλοφορεί στο Ντουμπρόβνικ η *L'Anvenire* που χρησιμοποιούσε την ιταλική γλώσσα.⁶

Οι πρώτες εφημερίδες που τυπώθηκαν στα ρουμανικά εκδόθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα, το 1829. Επρόκειτο για τη *Curierul Romanesc* του Βουκουρεστίου και για τη *Albina Romaneasca* του Ιασίου. Δεν ήταν όμως οι πρώτες εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες καθώς ήδη από το 1771 είχε αρχίσει να κυκλοφορεί η γερμανόφωνη *Temesvarer Nachrichten* και ακολούθησαν εφημερίδες που χρησιμοποιούσαν τη γαλλική και την ουγγρική γλώσσα.⁷

Η ιστορία του Τύπου στη Βουλγαρία, αλλά και ο Βουλγαρικός Διαφωτισμός γενικότερα ξεκίνησε με σημαντική καθυστέρηση ειδικά σε σχέση με τους Σέρβους και τους Έλληνες. Όταν ο Σερβικός και ο Ελληνικός Εθνικός Διαφωτισμός είχαν ήδη ωριμάσει στις αρχές του 19^{ου} αι. και οδήγησαν στην έκρηξη των Σερβικής και της Ελληνικής Επανάστασης δεν είχε εκδοθεί ούτε καν αλφαβητάριο στα βουλγαρικά.

Το πρώτο περιοδικό έντυπο των Βουλγάρων εκδόθηκε στο Φοτίνοβο, το *Lyboslovie*, το οποίο κυκλοφόρησε έξι τεύχη.⁸ Στο διάστημα από τον Κριμαϊκό Πόλεμο μέχρι την Ανατολική Κρίση εκδόθηκαν πολλές εφημερίδες και περιοδικά. Όλα οι Βούλγαροι ασχολούνταν με το θέμα της εθνικής απελευθέρωσης. Από τη μια υπήρχαν οι οπαδοί της επανάστασης και από την άλλη οι οπαδοί της εξέλιξης εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τα κέντρα της εκδοτικής δραστηριότητας των Βουλγάρων ήταν δυο, το Βουκουρέστι, όπου ήταν συγκεντρωμένοι οι οπαδοί της επανάστασης και η Κωνσταντινούπολη με τους μετριοπαθείς.⁹

Η πιο ισχυρή βουλγαρική κοινότητα ήταν εκείνη της Κωνσταντινούπολης, που αριθμούσε 40.000 άτομα με δικά τους σωματεία, σχολεία και εφημερίδες.¹⁰ Καθώς αποτελούσαν μια οργανωμένη κοινότητα στην πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους ήταν λογικό να έχουν ως στόχους πρώτα την άνοδο του εκπαιδευτικού και πνευματικού επιπέδου τους και μετά την εθνική αποκατάσταση.¹¹ Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο άρχισε να κυκλοφορεί στην Κωνσταντινούπολη η *Tsarigradski Vestnik*, η οποία κυκλοφόρησε μέχρι τα τέλη του 1862. Το 1859 εμφανίστηκε η *Bylgarija*, το 1863 η *Civestnik*, και το 1865 η *Vremija*. Επίσης εκδιδόταν και η *Makedonija* από το 1866 μέχρι το 1872 στην Κωνσταντινούπολη από τον Πέτκο Σλαβέικωφ. Τις θέσεις των ρεφορμιστών της Κωνσταντινούπολης εξέφραζαν οι εφημερίδες *Pravo* (1869-1873), *Napred* (1874-1877), *Vek* (1874-1876), *Den* (1875-1876). Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε και φιλοτουρκική μερίδα Βουλγάρων, οι οποίοι ήταν συνασπισμένοι γύρω από την *Tyrtsija* (1864-1873).¹² Εκτός από τις εφημερίδες στην Κωνσταντινούπολη εκδιδόταν και πολλά περιοδικά εκπαιδευτικού, πολιτιστικού και χιουμοριστικού περιεχομένου.¹³ Οι Βούλγαροι της Κωνσταντινούπολης είχαν ως στόχους πρώτα την άνοδο του εκπαιδευτικού και πνευματικού επιπέδου τους και μετά την εθνική αποκατάσταση.

Αντίθετα οι διανοούμενοι που είχαν καταφύγει στη Σερβία και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, μακριά από την επιρροή των Οθωμανών εμφανίζονταν ως οπαδοί της επανάστασης και τα έντυπα που εξέδιδαν διαπνέονταν από επαναστατικές ιδέες.¹⁴ Το 1857 ο Βούλγαρος επαναστάτης Γκιόργκι Ρακόφσκι εγκαταστάθηκε στο

Νόβισαντ όπου εξέδωσε την πρώτη του εφημερίδα *Bylgarska Dnevitsa*.¹⁵ Τρία χρόνια αργότερα μετακόμισε στο Βελιγράδι, όπου άρχισε να εκδίδει την εφημερίδα *Dynavski Lebed* (Κύκνος του Δούναβη). Η ζωή της συγκεκριμένης εφημερίδας ήταν εφήμερη, καθώς ο Ρακόφσκι το 1861 έστρεψε την προσοχή του στην οργάνωση των Βουλγάρων του εξωτερικού σε επαναστατικούς πυρήνες εγκαταλείποντας την εκδοτική του δραστηριότητα.¹⁶ Πάντως εξέδωσε στη Ρουμανία πλέον άλλες δυο εφημερίδες, τη *Bydyssnost* και τη *Branitel*.¹⁷ Ένας άλλος Βούλγαρος διανοούμενος και επαναστάτης, ο Λιούμπεν Καραβέλωφ άρχισε να εκδίδει το 1869 στη Ρουμανία την εφημερίδα *Svoboda* (Ελευθερία).¹⁸ Ο ποιητής Χρίστο Μπότφ εξέδιδε τη *Zname*, ενώ υπήρχαν και πολλές άλλες βουλγαρικές εφημερίδες συνήθως εφήμερης ζωής που εκδίδονταν από επαναστατικές ομάδες και πυρήνες με σκοπό να κάνουν γνωστές τις θέσεις τους για την επαναστατική απελευθέρωση.¹⁹ Μεγάλο εκδοτικό κέντρο αποτελούσε και η Βράιλα, πόλη με μεγάλη βουλγαρική παροικία. Οι πιο σημαντικές εφημερίδες που κυκλοφόρησαν εκεί ήταν η *Dynavska Zora* και η *Dyma na byrgarskite emigranti*.²⁰

Στο Βελιγράδι δεν εκδίδονταν μόνο εφημερίδες και περιοδικά που απευθύνονταν στο σερβικό κοινό, αλλά και έντυπα Κροατών και Βουλγάρων, λαών ακόμη υπόδουλων, με τους οποίους οι Σέρβοι ήθελαν τη συνεργασία στα πλαίσια της εθνικής ολοκλήρωσής τους (Nacertanije). Ο μεγάλο απόστολος του κροατικού διαφωτισμού και ηγέτης του κινήματος του Ιλλυρισμού Λιουντέβιτ Γκάι εξέδωσε το διάστημα 1835-1840 τις εφημερίδες *Horvatzke Novine*, *Horvatzka danica*, οι οποίες μάλιστα χρησίμευσαν ως μέσα για την καθιέρωση της γλώσσας των Κροατών.²¹ Όταν το 1844 το κίνημα του Ιλλυρισμού τέθηκε εκτός νόμου στην Κροατία, ο Λιουντέβιτ Γκάι εγκαταστάθηκε στο Βελιγράδι, όπου άρχισε να εκδίδει την εφημερίδα *Branislav* και τύπωσε το πολύ σημαντικό βιβλίο του *Τι επιδιώκουν οι Ιλλυριοί*.²² Αν και οι Σέρβοι δεν έβλεπαν με καλό μάτι τον ιλλυρισμό, ωστόσο υπήρχε ένας κύκλος Σέρβων διανοούμενων θετικά διακείμενος, οι οποίοι ήταν συνασπισμένοι γύρω από την εφημερίδα του Νόβισαντ *Backa Vila*.²³ Αλλά και άλλοι Κροάτες διανοούμενοι χρησιμοποιούσαν τον Τύπο για να προωθήσουν τις ιδέες τους για την εθνική ταυτότητα και τις σχέσεις με τους γειτονικούς σλαβικούς λαούς. Στα τέλη του 19^{ου} αι. οι Κροάτες διανοούμενοι εδάφη που τάσσονταν υπέρ της συνεργασίας με τους Σέρβους ήταν ενταγμένοι στο κόμμα *Cista stranka prava* και οι οπαδοί των θεωριών του Strossmayer για κοινή πορεία όλων των Νότιων Σλάβων που θα βασίζεται στην

κοινή γλώσσα, και πολιτισμό εξέδιδαν την εφημερίδα *Hrvatska domovina* (Κροατική πατρίδα).²⁴

Πάντως και στην περίπτωση των Αλβανών η κυκλοφορία εντύπων ξεκίνησε πρώτα στις αλβανικές κοινότητες του εξωτερικού και της Κωνσταντινούπολης, ενώ έπρεπε να περάσουν πολλά χρόνια για να εμφανιστούν έντυπα περιοδικά στην Αλβανία. Εντάσσονταν στα πλαίσια του αλβανικού εθνικού διαφωτισμού, αφού κυκλοφόρησαν με σκοπό να αφυπνίσουν τους Αλβανούς και να τους ωθήσουν να διεκδικήσουν την εθνική τους αποκατάσταση. Εκδότες και συντάκτες ήταν Αλβανοί πατριώτες, μέλη της Λίγκας της Πρισρένης, οι οποίοι βλέποντας την αβεβαιότητα για το μέλλον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1876-1877 επιδίωκαν να κάνουν πρώτα γνωστή την ύπαρξη των Αλβανών ως ξεχωριστού έθνους, οι οποίοι μέχρι τότε στα μάτια των Ευρωπαίων ταυτιζόνταν με τους Οθωμανούς Τούρκους και μετά να διατυπώσουν τις διεκδικήσεις τους.

Στην Κωνσταντινούπολη την αλβανική υπόθεση προώθησαν οι εφημερίδες *Μπαζιρέτ* (Επαγρύπνηση) και *Τερτζουμάν ι Σαρκ* (Ο ερμηνευτής της Ανατολής). Μάλιστα η δεύτερη είχε ως διευθυντή τον Σάμι Φρασέρι, έναν από τους τρεις αδελφούς Φρασέρι, τους Αλβανούς διανοούμενους και επαναστάτες. Το 1879 κυκλοφόρησε στην Αθήνα η εφημερίδα *Zeri I Shqiperise* (Η φωνή της Αλβανίας), γραμμένη στα ελληνικά και στα αλβανικά με διευθυντή τον Α.Κουλουριώτη.²⁵ Την ίδια εποχή εκδίδονται και αρκετές προσούρες που προσπαθούν να κάνουν γνωστούς του Αλβανούς και τις διεκδικήσεις τους. Μερικά χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1884-1885 κυκλοφόρησε στην Κωνσταντινούπολη το μηνιαίο περιοδικό *Ντρίτα* (Το Φως), που μετά το τρίτο τεύχος του μετονομάστηκε σε *Ντιτόρια* (Γνώση). Το περιοδικό αυτό αν και είχε ξεκινήσει ως περιοδικό πολιτιστικού περιεχομένου, ωστόσο χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για την προώθηση των ιδεών της εθνικού διαφωτισμού των Αλβανών.²⁶

Η δημιουργία του αυτόνομου σερβικού κράτους το 1826 μετατόπισε το κέντρο έκδοσης των σερβικών εντύπων από την Αυστρία στην ίδια τη σερβική ηγεμονία. Η πρώτη εφημερίδα στη Σερβία κυκλοφόρησε το 1834 στην τότε πρωτεύουσα Κραγούεβακ. Ήταν η *Novine Serbski* που εξέδιδε μέχρι τότε ο Δαβίδονιτς στη Βιέννη και μετά την απελευθέρωση μετέφερε στη Σερβία. Σύντομα εκδόθηκαν εφημερίδες και στο Βελιγράδι (*Σερβικό Εθνικό Φύλλο*, *Σερβική Εθνική Εφημερίδα*) και με κάποια καθυστέρηση στο Νόβισαντ, το Σρέμσκι Κάρλοφτσι, το Ζεμόν, το Σόμπορ, το Βρσακ, το Πάντσεβο και την Πρίστινα. Παράλληλα έκαναν

την εμφάνισή τους περιοδικά και λευκώματα όπως τα *Ποντούναβκα*, *Ντάνιτσα*, *Σρπσκα Πτσέλα*, *Ουρανία*, *Γκολούμπιτσα*, *Μπάτσκα Βίλα*.²⁷

Εκτός από τις εφημερίδες στη διάρκεια του 19^{ου} αι. αξιοσημείωτη ήταν η κυκλοφορία των περιοδικών, τόσο των λαϊκών, των εθνικών, κλπ., όσο και των επιστημονικών. Το 1847 η Εταιρεία της Σλαβικής Νεολαίας, στην οποία είχε συσπειρωθεί η νεολαία που εμφορούνταν από φιλελεύθερες ιδέες εξέδωσε το λεύκωμα *Νέβεν Σλόγκα*, με το οποίο προωθούσε τις φιλελεύθερες ιδέες μεταξύ των Σέρβων. Το πρώτο επιστημονικό περιοδικό της Σερβίας ήταν το *Glasnik* (Κήρυκας) που εξέδωσε το 1847 η Εταιρεία της Σερβικής Φιλολογίας, ο πρόδρομος της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών. Ένα χρόνο αργότερα άρχισε να εκδίδει και τις *Πηγές για τη νέα σερβική ιστορία*.²⁸

Στα τέλη του 19^{ου} αι. παρατηρήθηκε μια έξαρση στην κυκλοφορία φιλολογικών και λογοτεχνικών περιοδικών, η οποία συνδυάστηκε με την ανάπτυξη της σερβικής λογοτεχνίας. Το 1875 ο Βλ. Τζώρτζεβιτς εξέδωσε το περιοδικό *Η Πατρίς* που έμελλε να παίξει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της σερβικής φιλολογίας. Αρκετά χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1894 κυκλοφόρησε το περιοδικό *Έργο*, που επίσης συνέβαλε στην πολιτιστική ανάπτυξη των Σέρβων. Ακολούθησαν ο *Σερβικός Φιλολογικός Κήρυξ*, ο *Αστήρ*, η *Αυγή*, η *Βοσνιακή Νύμφη*, και η *Σερβική Επιθεώρηση*.²⁹

Τις παραμονές του Α' Βαλκανικού Πολέμου, το 1911, κυκλοφορούσαν 252 σερβικά περιοδικά. Τα 152 από αυτά εκδίδονταν στη Σερβία και από αυτά τα 105 στο Βελιγράδι.³⁰ Εκτός όμως από τις εφημερίδες και τα περιοδικά, ιδιαίτερα διαδομένα στη Σερβία ήταν και τα φυλλάδια και τα μικρά βιβλία που προωθούσαν ή κατέγραφαν θέσεις ιδιαίτερα σε θέματα πολιτικής. Το αποτέλεσμα ήταν στην περίοδο του Μεσοπολέμου να εκδοθούν περίπου 2500 εφημερίδες, περιοδικά, και φυλλάδια στη Σερβία. Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκαν 295 περιοδικές εκδόσεις στα σερβικά στη Βοσνία, 75 στο Μαυροβούνιο, 91 στο έδαφος της σημερινής FYROM, και 45 στην Κροατία. Επίσης έχουν εκδοθεί από Σέρβους περίπου 200 εφημερίδες σε διάφορες άλλες χώρες, οι περισσότερες όμως (132) στις ΗΠΑ.³¹

Το 1922 κυκλοφορούσαν 1.090 έντυπα στη Ρουμανία. Τα επόμενα χρόνια ο Τύπος γνώρισε μεγάλη άνοδο. Το 1936 εκδίδονταν στη Ρουμανία 2.300 έντυπα, από τα οποία τα 118 ήταν καθημερινές εφημερίδες.³² Εκτός από τις εφημερίδες ήδη από το 1921 είχε αρχίσει να λειτουργεί το πρακτορείο ειδήσεων Rador και από το 1928 το Radio Bucarest.³³

Στη Βουλγαρία το διάστημα 1900-1932 κυκλοφορούσαν σχεδόν 150 καθημερινές εφημερίδες, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές.³⁴

2.3. Οι άνθρωποι του Τύπου

Ανάλογα με την εποχή που εκδίδονταν οι εφημερίδες διέφεραν και οι άνθρωποι που τις εξέδιδαν και εκείνοι που συνεργάζονταν με αυτές. Έτσι στην περίοδο των εθνικών διαφωτισμών οι εκδότες και οι συγγραφείς των άρθρων στις εφημερίδες ήταν διανοούμενοι (συγγραφείς, εκπαιδευτικοί, κλπ.) που επιδίωκαν τη διαμόρφωση μια εθνικής ταυτότητας και επιθυμούσαν τη βελτίωση της θέσης των υπόδουλων αδελφών τους και άτομα πολιτικοποιημένα, τα οποία ήθελαν να αγωνιστούν για την εθνική αποκατάσταση του έθνους τους, ωθώντας τους υπόδουλους συμπατριώτες τους σε εξέγερση είτε μεταφέροντας στα Βαλκάνια το επαναστατικό κλίμα που επικρατούσε κατά καιρούς στην Ευρώπη.

Υπεύθυνος για την έκδοση των περισσότερων σερβικών εφημερίδων και περιοδικών στην Αυστρία και στη Σερβία ήταν ο διανοούμενος Dimitrije Davidovic.³⁵ Δυο δεκαετίες αργότερα, το 1848 ο Danilo Medakovic, διδάκτορας φιλοσοφίας του πανεπιστημίου του Βερολίνου και συνεργάτης πολλών ευρωπαϊκών εφημερίδων άρχισε να εκδίδει στο αυστριακό έδαφος τη *Napredak*.³⁶

Οι βουλγαρικές εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης εκδόθηκαν από σημαίνοντα μέλη της βουλγαρικής παροικίας, εκπαιδευτικούς, συγγραφείς, λογοτέχνες, αλλά και εμπόρους. Αντίθετα την ίδια εποχή στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες τις βουλγαρικές εφημερίδες και περιοδικά εξέδιδαν λογοτέχνες, ποιητές, διανοούμενοι, τυπογράφοι (Καραβέλωφ, Μπότφ) ή απλά επαναστάτες (Ρακόφσκι).

Οι πρώτες ρουμανικές εφημερίδες εκδίδονταν από διανοούμενους, οι οποίοι τις χρησιμοποίησαν ως μέσα για να προωθήσουν τη συζήτηση για τα κοινωνικά και εθνικά προβλήματα των Ρουμάνων, για να διαδώσουν τη ρουμανική γλώσσα και να εκφράσουν το ρουμανικό εθνικό συναίσθημα. Φυσικά έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο στην ένωση των παραδουνάβιων ηγεμονιών και στη σφυρηλάτηση του ρουμανικού έθνους.³⁷

Πάντως και στην περίπτωση των Αλβανών οι πρώτοι εκδότες και συντάκτες εφημερίδων και περιοδικών ήταν Αλβανοί διανοούμενοι και συγγραφείς. Η εφημερίδα είχε *Τερτζουμάν ι Σαρκ* (Ο ερμηνευτής της Ανατολής) ως διευθυντή τον Σάμι Φρασέρι, έναν από τους τρεις αδελφούς Φρασέρι, τους Αλβανούς διανοούμενους και επαναστάτες.³⁸

Μετά τη δημιουργία των εθνικών κρατών το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε στις πολιτικές εξελίξεις στα νεότευκτα κράτη και στο ζήτημα της ολοκλήρωσης της εθνικής αποκατάστασης. Σε αυτή τη φάση το προφίλ των ανθρώπων του Τύπου διαφοροποιήθηκε. Οι πολιτικοί ανέλαβαν να εκδίδουν τις εφημερίδες και να γράφουν τα περισσότερα κείμενα στις στήλες τους καθώς συνειδητοποίησαν ότι ο Τύπος αποτελεί ιδανικό μέσο έκφρασης και επικοινωνίας.

Μετά τη δημιουργία του πρώτου σερβικού κράτους ο Davidovic εγκαταστάθηκε στη Σερβία, όπου άρχισε να επανεκδίδει *Novine Srpske*. Πάντως η άποψή του για το πώς πρέπει να είναι μια εφημερίδα αποτέλεσε την κυρίαρχη άποψη στη σερβική δημοσιογραφία για πολλά χρόνια.³⁹ Διάφορες πολιτικές ομάδες, φερέλπιδες πολιτικοί, κυρίως φιλελεύθεροι, είδαν τη δημοσιογραφία ως μέσο για την προώθηση των απόψεών τους και ως μέσο αναγνώρισής τους από την εξουσία και από τους πολίτες. Μεταξύ των πολλών Σέρβων που αρθρογραφούσαν συχνά στον Τύπο διακρίθηκαν στη δεκαετία 1850-1860 ο συγγραφέας Matija Ban από την πλευρά των συντηρητικών και ο πολιτικός Vladimir Jovanovic για τους φιλελεύθερους.⁴⁰ Οι συγγραφείς και πολιτικοί ερασιτέχνες που ασχολούνταν με τον Τύπο αυξήθηκαν κατά πολύ μετά το 1881 όταν έγινε αποδεκτή η ίδρυση και η λειτουργία των πολιτικών κομμάτων στη Σερβία, επομένως και οι εφημερίδες.⁴¹ Σημαντικότερος δημοσιογράφος αυτής της περιόδου ήταν ο Pera Todorovic, όμως πολύ σημαντική ήταν η παρουσία στον Τύπο στις αρχές του αιώνα μέσω της εφημερίδας *Samouprava* του Stojan Protic, θεωρητικού του κόμματος των Ριζοσπαστών.⁴²

Τις παραμονές του Α' Βαλκανικού Πολέμου ο Τύπος στη Σερβία ήταν πλέον το μέσο για να απευθυνθεί ο καθένας προς το αναγνωστικό κοινό. Έτσι εκτός από τους δημοσιογράφους, στις στήλες των εφημερίδων και των περιοδικών εμφανίζονταν μόνιμα ή περιστασιακά πολιτικοί, δάσκαλοι, επιστήμονες, αξιωματικοί, ιερείς, μαθητές και φοιτητές.

Σε όλες τις βαλκανικές χώρες τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αι. ο Τύπος άρχισε να αλλάζει χαρακτηριστικά. Η δυνατότητα της έκδοσης καθημερινών εφημερίδων και η αύξηση της κυκλοφορίας τους άλλαξε το περιεχόμενό τους που έγινε πιο πληροφοριακό, αλλά και το προφίλ των ανθρώπων που ασχολούνταν με τις εφημερίδες σε μόνιμη βάση. Οι περισσότερες εφημερίδες συνέχισαν να ανήκουν σε πολιτικά κόμματα, αλλά πλέον τα κείμενά τους γράφονταν από επαγγελματίες δημοσιογράφους. Επρόκειτο συνήθως για άτομα με κάποια μόρφωση, δραστήρια και

με έντονη προσωπικότητα, που μάθαιναν τη δημοσιογραφία πάνω στην καθημερινή δουλειά. Η δημοσιογραφία στην ανατολική Ευρώπη ήταν μια γεμάτη πάθος, άποψη, πολεμική συζήτηση και αντιδικία για όλα τα θέματα της ημέρας. Επρόκειτο ουσιαστικά για μια καθημερινή μάχη στο πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό πεδίο.⁴³

Στη δεκαετία του 1920 το προσωπικό των εφημερίδων στη Ρουμανία είχε αυξηθεί και ιδρύθηκε η πρώτη ένωση δημοσιογράφων.⁴⁴ Μια δεκαετία αργότερα οι δημοσιογράφοι της Ρουμανίας άρχισαν να ενδιαφέρονται για την εκπαίδευσή τους, για το επίπεδο της δημοσιογραφίας και για τα δικαιώματά τους.⁴⁵ Ο αριθμός τους αυξήθηκε επίσης. Παράλληλα δημοσιογραφούσαν οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι της διανοούμενοι, ακαδημαϊκοί και πανεπιστημιακοί καθηγητές.⁴⁶

Παρόμοια ήταν και η κατάσταση στη Βουλγαρία. Παρά την οικονομική καχεξία που βίωσε η Βουλγαρία στη διάρκεια του μεσοπολέμου και τις συνεχείς απαγορεύσεις αποτέλεσμα της ανώμαλης πολιτικής κατάστασης, οι εφημερίδες αυξήθηκαν και αυξήθηκε μαζί τους και το προσωπικό. Τις στήλες των εφημερίδων δεν γέμιζαν πλέον με κείμενά τους οι πολιτικοί και οι διανοούμενοι, αλλά οι επαγγελματίες δημοσιογράφοι.⁴⁷

Εξάιρεση αποτελεί η Αλβανία όπου λόγω των ιδιόμορφων συνθηκών ο Τύπος δεν αναπτύχθηκε καθόλου και ουσιαστικά συνέχισε να αποτελεί ένα μέσο πίεσης των δυνάμεων της αντιπολίτευσης εναντίον αυτών που κατείχαν την εξουσία.⁴⁸

2.4. Εξουσία-Τύπος: Γέννηση και εξάρτηση

Οι εφημερίδες ήταν το κύριο μέσο με το οποίο γινόταν γνωστή η πολιτική του κόμματος προς το λαό και προς τους άλλους θεσμικούς παράγοντες. Τα κόμματα μάλιστα έδιναν περισσότερη σημασία στην έκδοση των εφημερίδων όταν βρίσκονταν στην αντιπολίτευση, παρά όταν κυβερνούσαν διότι τότε εκμεταλλεύονταν τον κρατικό μηχανισμό προς όφελός τους. Οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες επίσης δημοσίευαν συχνά τις -αρνητικές- κριτικές του ξένου Τύπου για τους κυβερνώντες προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να αυξήσουν την πίεση εναντίον τους. Άλλωστε ένα από τα μεγαλύτερα άγχη των κυβερνώντων ήταν να αναγνωριστούν ως νόμιμοι από όλες τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Η πολιτική ζωή στη Σερβία αμέσως μετά την ανεξαρτησία της χαρακτηριζόταν από την ταυτόχρονη προσπάθεια για την ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού και την ίδρυση εφημερίδων. Το 1858 όταν συγκλήθηκε στο

Βελιγράδι η Εθνοσυνέλευση του Αγίου Ανδρέα, δημιουργήθηκαν δυο πολιτικές ομάδες, οι συντηρητικοί και οι φιλελεύθεροι, οι οποίοι προσπάθησαν να ιδρύσουν εφημερίδες και να απευθυνθούν στο σερβικό λαό μέσω των εφημερίδων.⁴⁹ Όταν ιδρύθηκαν το 1881 τα κόμματα των ριζοσπαστών, των προοδευτικών, των φιλελεύθερων και των σοσιαλιστών, αυτά προσπάθησαν από την αρχή να χρησιμοποιήσουν τις εφημερίδες για να προωθήσουν την πολιτική τους και να κάνουν γνωστές τις ιδέες τους στο σερβικό λαό. Το αποτέλεσμα ήταν να εκδοθούν πολλές εφημερίδες και να πολλαπλασιαστούν οι δημοσιογράφοι.⁵⁰ Το 1880 κυκλοφόρησε στο Βελιγράδι η εφημερίδα *Svetla*, που απευθυνόταν στους οπαδούς της αντιπολίτευσης, ριζοσπάστες και συντηρητικούς. Οι ριζοσπάστες όμως επιθυμώντας να αποκτήσουν το δικό τους δημοσιογραφικό όργανο εξέδωσαν το 1881 την εφημερίδα *Samoupravna*.⁵¹ Οι εφημερίδες έμελλε να αποτελέσουν ίσως το σημαντικότερο όπλο της αντιπολίτευσης στη Σερβία τη δεκαετία του 1890. Η εφημερίδα των Ριζοσπαστών άσκησε τόσο σκληρή κριτική κυρίως στους βασιλείς ώστε απαγορεύτηκε η κυκλοφορία της 35 φορές.⁵² Το 1901 ο αντιπολιτευόμενος Τύπος αποτελούνταν από τη *Srpska zastava* των Φιλελεύθερων, *Dnevni list* των ανεξάρτητων Φιλελεύθερων, *Srpski knjizevni glasnik* που εξέδιδε ο Μπογκντάν Πόποβιτς και στην οποία έγραφαν πολλοί διανοούμενοι και λογοτέχνες. Ήταν και η πιο δημοφιλής εφημερίδα της αντιπολίτευσης.⁵³ Το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο των Ανεξάρτητων Φιλελεύθερων ήταν η *Odjick* (Ηχώ).⁵⁴

Οι αριστερές ιδέες έγιναν γνωστές στο κοινό με την κυκλοφορία της εφημερίδας *Radnik* (Εργάτης) το 1871 και με άλλα περιοδικά που εξέδιδε ο Σβέτοζαρ Μάρκοβιτς. Όμως η μαρξιστική σκέψη και θεωρία βρήκε την έκφρασή της μετά το 1895 με την έκδοση των εφημερίδων *Social Demokrat* και *Radnicke novine* (Εργατικά Νέα).⁵⁵

Το 1904 άρχισαν να κυκλοφορούν οι ημερήσιες εφημερίδες στη Σερβία. Μέσα σε μια χρονιά κυκλοφόρησαν 13 ημερήσιες εφημερίδες μόνο στο Βελιγράδι. Πρώτη χρονολογικά κυκλοφόρησε η *Srpske Novine* (Σερβική Εφημερίδα) και τελευταία η *Politika* (Πολιτική). Η τελευταία έμελλε να γίνει και η πιο σημαντική σερβική εφημερίδα του 20ου αι. Εκδότες της εφημερίδας ήταν οι αδελφοί Vladislav και Darko Ribnikar. Η εφημερίδα ξεχώρισε από όλες τις άλλες διότι κρατούσε πάντα μια μετριοπαθή στάση για όλα τα θέματα, ακόμη και για την εσωτερική και εξωτερική πολιτική, ενώ δεν ασχολούνταν καθόλου με τις κομματικές διενέξεις και διαμάχες. Επίσης έκανε πολύ καλή χρήση της σερβικής γλώσσας. Γρήγορα έγινε η

εφημερίδα με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία και το μεγαλύτερο αναγνωστικό κοινό, που εκτεινόταν από τους διανοουμένους μέχρι τον απλό λαό.⁵⁶

Μετά την αποχώρηση των Οθωμανών και τη δημιουργία της Βουλγαρικής Ηγεμονίας άρχισαν να εκδίδονται πολλές εφημερίδες στα όρια του νέου κράτους. Οι περισσότερες εφημερίδες που εκδίδονταν εκτός Βουλγαρίας διέκοψαν την κυκλοφορία τους διότι το κέντρο της βουλγαρικής υπόθεσης μεταφέρθηκε πλέον στο νεότευκτο κράτος. Οι κοινότητες του εξωτερικού ακολούθησαν μια αυτόνομη πορεία, η οποία μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις δεν ήταν ούτε ταυτόσημη, ούτε καν παράλληλη με εκείνη του βουλγαρικού κράτους.

Η πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στην ελεύθερη Βουλγαρία ήταν η *Maritsa* το 1878 στο Πλόβντιβ.⁵⁷ Στη Βουλγαρία η έκδοση των εφημερίδων οφειλόταν κυρίως στην ανάγκη των πολιτικών δυνάμεων που διαμορφώνονταν εκείνη την εποχή στη Βουλγαρική Ηγεμονία να αποκτήσουν τη δική τους φωνή, το δικό τους δημοσιογραφικό βήμα, ιδιαίτερα στα χρόνια της πρωθυπουργίας του Σταμπούλωφ, ο οποίος χρησιμοποιούσε τον κρατικό μηχανισμό για να προσκομίζει πολιτικά οφέλη και λιγότερο στην ανάγκη του κοινού για πληροφόρηση.⁵⁸

Το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του Σταμπούλωφ ήταν η εφημερίδα *Σβομποντά* (Ελευθερία), εφημερίδα που λειτουργούσε περισσότερο ως προπαγανδιστικό όργανο παρά ως μέσο ενημέρωσης.⁵⁹ Η εφημερίδα *Εντίστβο* (Ενότητα) διατηρούσε στενές σχέσεις με το Φιλελεύθερο Κόμμα, η *Νεζαβίτισμοστ* (Ανεξαρτησία) εκδίδονταν στην Ανατολική Ρωμυλία από τον ρωσόφιλο Πέτκο Καραβέλωφ, μέλος του Φιλελευθέρου Κόμματος.⁶⁰ Προσκείμενη στην αντιπολίτευση και συγκεκριμένα στον Ραδοσλάβωφ ήταν επίσης η εφημερίδα *Ναρόντνο Πράβο* (Λαϊκό Δίκαιο), που κυκλοφόρησε το 1887, ενώ το ίδιο έτος ο Σλαβέικωφ και ο Καραβέλωφ ίδρυσαν την εφημερίδα *Τιρνόφσκατα Κονσπιτούτσια* (Σύνταγμα του Τυρνόβου).⁶¹ Μετά το 1893 άρχισαν να κυκλοφορούν και άλλες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες στη Βουλγαρική Ηγεμονία. Οι Νάσοβιτς, Στράνσκι, Τόντσεφ και Ραδοσλάβωφ ίδρυσαν την εφημερίδα *Σβομπόντνο Σλόβο* (Ελεύθερος Εργάτης). Άλλες πολιτικές ομάδες, κυρίως αριστερής απόχρωσης, άρχισαν να κυκλοφορούν τις εφημερίδες *Ραμπόντικ* (Εργάτης), *Ντούγκαρ* (Σύντροφος), *Ναρόντνα Βόλια* (Λαϊκή Θέληση), *Ζαστιτά* (Άμυνα) και *Μπόρμπα* (Αγώνας), *Τσέρνο Μόρε* (Μαύρη Θάλασσα) όλες αντιπολιτευόμενες τον Σταμπούλωφ.⁶² Η *Zemedelsko Zneme* άρχισε να κυκλοφορεί ως *Zemedelska Borba* το 1898. Αυτή και μια ακόμη αγροτική εφημερίδα, η *Zemedelska Zastita* (Αγροτική Άμυνα) πρότειναν και πέτυχαν τη διοργάνωση

συνεδρίου στα τέλη του 1899 από το οποίο δημιουργήθηκε τελικά η Αγροτικής Λαϊκής Ένωσης Βουλγαρίας του Σταμπολίνσκι.⁶³

Οι περισσότερες από τις παραπάνω εφημερίδες συνέχισαν να κυκλοφορούν στη Βουλγαρία με τον ίδιο τίτλο και παρόμοια πολιτική τοποθέτηση μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους. Όμως οι ήττες της Βουλγαρίας στους τρεις πολέμους της δεκαετίας του 1910 και η συμμετοχή όλων σχεδόν των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων στις κυβερνήσεις της δεκαετίας μηδένισαν τόσο την απήχηση των κομμάτων αυτών, όσο και την κυκλοφορία των εφημερίδων.

Στο διάστημα που ορίζεται από την ενοποίηση των παραδουνάβιων ηγεμονιών το 1859 μέχρι τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και την ενσωμάτωση της Τρανσυλβανίας στη Ρουμανία το 1918 ο Τύπος ήταν πολιτικός και μάλιστα κυρίως κομματικός τύπος, καθώς όλες σχεδόν οι σημαντικές εφημερίδες πρόσκεινταν στο ένα ή το άλλο κόμμα.⁶⁴ Όμως στα τέλη του 19^{ου} αι. άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους ανεξάρτητες πολιτικά εφημερίδες και μάλιστα να γίνονται πολύ δημοφιλείς. Πρώτη κυκλοφόρησε η *Universul* το 1884 και τέσσερα χρόνια αργότερα κυκλοφόρησε και η *Adevarul*. Το 1904 η *Adevarul* κυκλοφόρησε μια πρωινή εφημερίδα, τη *Dimineata*, η οποία γρήγορα απέκτησε μεγάλο κύρος.⁶⁵ Τα κύρια θέματα με τα οποία ασχολούνταν ο Τύπος στα τέλη του 19^{ου} αι. και στις αρχές του 20^{ου} αι. ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση, οι κοινωνικές ταραχές και η ζωή των Ρουμάνων που ζούσαν εκτός των ρουμανικών συνόρων.

Στα τέλη του 19^{ου} αι. και στις αρχές του 20^{ου} αι. επιταχύνθηκε η κυκλοφορία των εφημερίδων σε όλα τα βαλκανικά κράτη. Στη Σερβία όλοι ήθελαν να εκδώσουν εφημερίδες προκειμένου να μπορούν να διαδίδουν τις απόψεις τους προς τους άλλους και προς το λαό. Ακόμη και όσοι αντιτάχθηκαν στους συνωμότες που εκτέλεσαν τον Αλέξανδρο σύστησαν το δικό τους όμιλο (*Drustvo za zakonsko resenje zaverrenickog pitanjia*) και άρχισαν να εκδίδουν τη δική τους εφημερίδα *Za Otadzbini* (για τη Μητέρα Πατρίδα), η οποία μάλιστα απέκτησε και μεγάλο αναγνωστικό κοινό.⁶⁶

Στο μεσοπόλεμο κάθε κόμμα είχε τη δική του εφημερίδα. Η *Samoupravna* παρέμεινε μέχρι το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το δημοσιογραφικό όργανο των Ριζοσπαστών, αλλά το 1920 αντικαταστάθηκε από τη *Zastava*. Πάντως συνέχισε να κυκλοφορεί κανονικά και να υποστηρίζει τους Ριζοσπάστες.⁶⁷ Όργανο των Δημοκρατικών στο μεσοπόλεμο ήταν η *Demokratija*,⁶⁸ όμως υπήρχε και η αριστερή πτέρυγα των Δημοκρατικών, οι διανοούμενοι, οι οποίοι ήταν συνασπισμένοι γύρω από τις εφημερίδες *Nova Europa* του Βελιγραδίου και *Slobodna Tribuna* του

Ζάγκρεμπ.⁶⁹ Το κόμμα του Ράντιτς είχε δημοσιογραφικό όργανο τη *Slobodni Dom*,⁷⁰ το Καθαρό Κόμμα Δικαιωμάτων της Κροατίας εξέδιδε την εφημερίδα *Hrvatska*,⁷¹ το Σλοβενικό Λαϊκό Κόμμα κυκλοφορούσε τη *Slovenec*,⁷² η Κροατική Ένωση τη *Hrvat*⁷³ και η Οργάνωση Γιουγκοσλάβων Μουσουλμάνων, που εκπροσωπούσε όλους τους μουσουλμάνους της χώρας αλλά είχε υποψηφίους μόνο στη Βοσνία είχε ως δημοσιογραφικό όργανο τη *Pravda*.⁷⁴ Επίσης κυκλοφορούσε στο Ζάγκρεμπ η *Novosti* που απηχούσε τις ιδέες των οπαδών της ενιαίας Γιουγκοσλαβίας.⁷⁵ Η εφημερίδα του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας το Μεσοπόλεμο λεγόταν *Proleter*.⁷⁶ Κυκλοφορούσαν ακόμη οι εφημερίδες *Radikal*, *Narodna rijec*, *Rijec Srba-Hrvata-Sloveaca*, *Srpsko Kolo* (Σέρβων της Κροατίας), *Jug*, *Jedinstvo*, *Hrvatski seljak*.⁷⁷

Στη Ρουμανία παρότι έγιναν αρκετές προσπάθειες για τη δημιουργία ειδησεογραφικών εφημερίδων, οι οποίες θα έδιναν προτεραιότητα στις ειδήσεις και όχι στο σχολιασμό, ωστόσο ο Τύπος παρέμεινε βαθιά πολιτικοποιημένος και κομματικοποιημένος. Σε αυτό το διάστημα εκδόθηκαν αρκετές νέες εφημερίδες με διαφορετικούς σκοπούς η καθεμιά. Μάλιστα εμφανίστηκαν και αριστερές εφημερίδες, όπως η *Cuvintul Liber* και άλλα αριστερά έντυπα όπως το *Santier*, *Era Nova*, *Manifest*, *Reporter*, *Bluze Albastre*.⁷⁸

Στις αρχές της δεκαετίας του 1910 οι εφημερίδες που εκδίδονταν στη Σόφια και κυκλοφορούσαν σε όλη τη Βουλγαρία χωρίζονταν στις εξαρτώμενες από τα κόμματα και σχηματισμούς και στις ανεξάρτητες. Ως ανεξάρτητες εφημερίδες θεωρούνταν η *Dnevnik* (καθημερινή), η *Ytro* (πρωί), η *Den* (Ημέρα) και *Kambana*.

Οι υπόλοιπες εφημερίδες είτε ανήκαν εξολοκλήρου είτε διατηρούσαν οργανικούς δεσμούς με κάποιο πολιτικό κόμμα. Οι πιο σημαντικές ήταν η *Mir* (Ειρήνη) ήταν όργανο του Εθνικού Κόμματος, η *Volia* του Εθνικοφιλελεύθερου Κόμματος, η *Svobodno Delo* του Νέου Φιλελεύθερου Κόμματος, η *Nov Vek* (Νέος αιώνας) του Εθνικοφιλελεύθερου Κόμματος, η *Priaporets* του Δημοκρατικού, η *Narodni Prava* (Εθνικά Δίκαια) του Φιλελεύθερου και η *Bulgaria* του Προοδευτικού Φιλελεύθερου. Επίσης κυκλοφορούσαν και η *Zemedelsko Zname* (Αγροτική Σημαία) από το Αγροτικό Κόμμα, η *Rabotnitseski Vestnik* από το Εργατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, το μετέπειτα Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας, οι οποίες είχαν και τη μεγαλύτερη κυκλοφορία στο διάστημα 1918-1923 εκτός από το χώρο της βουλγαρικής Μακεδονίας, του Πιρίν.⁷⁹

Και στην Αλβανία μετά την ανεξαρτησία ο Τύπος χρησιμοποιούνταν όχι για την ενημέρωση των πολιτών, αλλά ως αντιπολιτευτικό όπλο. Συνήθως οι εφημερίδες ή τα περιοδικά εκδίδονταν από πολιτικούς που ανήκαν στην αντιπολίτευση, ή από περιθωριακές ομάδες, οι οποίες με την κυκλοφορία τους επιδίωκαν να κάνουν γνωστή την ιδεολογία τους και να αποκτήσουν οπαδούς και νέα μέλη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν το περιοδικό *Bota e Re* (Νέος Κόσμος) που εκδόθηκε το 1936 από μια ομάδα κομμουνιστών στην Κορυτσά, για την προώθηση των κομμουνιστικών ιδεών.⁸⁰

Αλλά και τα αλβανικά έντυπα που κυκλοφορούσαν εκτός Αλβανίας εξυπηρετούσαν κυρίως προπαγανδιστικούς σκοπούς. Έτσι η Εθνική Επαναστατική Επιτροπή (KONARE) με πρόεδρο τον Φαν Νόλι, που δημιουργήθηκε στη Βιέννη το 1925 με σκοπό να ασκήσει αντιπολίτευση στον Ζώγου, εξέδωσε το ίδιο έτος την εφημερίδα *Liria Combetare* (Εθνική Ελευθερία) στη Γενεύη, προκειμένου να κάνει γνωστές τις ενέργειές της, τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Αλβανία.⁸¹ Όμως και τα έντυπα αυτά είχαν την ίδια τύχη. Η απήχησή τους ήταν πολύ περιορισμένη, αν όχι ανύπαρκτη στην Αλβανία, ενώ και στην Ευρώπη αντιμετωπιζόνταν με αδιαφορία.

Πάντως η κυκλοφορία των εφημερίδων δεν γινόταν χωρίς προβλήματα. Το γεγονός ότι αποτελούσε το μέσο έκφρασης των δυνάμεων της αντιπολίτευσης και όσων ήθελαν την εφαρμογή μιας άλλης –συνήθως πιο ριζοσπαστικής– πολιτικής έστρεφε πολύ συχνά τις αστυνομικές αρχές εναντίον τους, οι οποίες εκτόξευαν απειλές, επέβαλαν κυρώσεις και πολλές φορές απαγόρευαν την κυκλοφορία των εφημερίδων.

Στη Σερβία η διακοπή της κυκλοφορίας των εντύπων αποτελούσαν μια συνηθισμένη πρακτική. Στις δεκαετίες 1870-1900 όλες οι εφημερίδες που ασκούσαν κριτική στις κυβερνήσεις αντιμετώπιζαν προβλήματα. Το 1872 απαγορεύτηκε η έκδοση της εφημερίδας *Νέα Σερβία*, την οποία εξέδιδαν άτομα διαπνεόμενα από φιλελεύθερες ιδέες.⁸² Στη δεκαετία του 1890 η *Ηχώ*, που πρόσκεινταν στους Ριζοσπάστες, άσκησε τόσο σκληρή κριτική κυρίως στους βασιλείς ώστε απαγορεύτηκε η κυκλοφορία της 35 φορές.⁸³ Στο διάστημα 1900-1903 στη Σερβία η αστυνομία επενέβαινε συνεχώς στις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες και απειλούσε τους εκδότες και τους δημοσιογράφους και ζητούσε την απόλυσή τους.⁸⁴

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι εφημερίδες που γνώριζαν τις περισσότερες διώξεις και απαγορεύσεις ήταν αυτές που τάσσονταν εναντίον της ένωσης όλων των νότιων Σλάβων σε ένα κράτος με συγκεντρωτική εξουσία και διοίκηση και πρότειναν

εναλλακτικά μοντέλα πολιτικής οργάνωσης. Καθώς ο Ράντιτς αποτελούσε την πιο αδιάλλακτη αντιπολίτευση στη Γιουγκοσλαβία και αρνούσαν την ομογενοποίησή της η εφημερίδα του κόμματός του *Slobodni Dom* συχνά γνώριζε απαγορεύσεις στην κυκλοφορία της ή τη λογοκρισία.⁸⁵ Η εφημερίδα *Hrvatska*, όργανο του Καθαρού Κόμματος Δικαιωμάτων της Κροατίας, γνώριζε επίσης απαγορεύσεις από την αστυνομία κάθε φορά που το κόμμα εξέφραζε επιφυλάξεις εναντίον της πολιτικής των Σέρβων.⁸⁶

Ο Τύπος ποτέ δεν ήταν ανεξάρτητος στη Βουλγαρία, ούτε και ελεύθερη η κυκλοφορία των εφημερίδων. Στα χρόνια της διακυβέρνησης του Σταμπούλωφ όσες δυσκολίες αντιμετώπιζαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης στην πολιτική τους δραστηριότητα, άλλα τόσα αντιμετώπιζαν οι εφημερίδες. Ήταν συχνό το φαινόμενο τα κόμματα να εκδίδουν συχνά νέες εφημερίδες, καθώς οι αστυνομικές αρχές επέβαλαν την απαγόρευση της κυκλοφορίας των ήδη υπαρχουσών.⁸⁷ Στις αρχές του 20^{ου} αι. όσες εφημερίδες πρόσκεινταν πολιτικά σε κόμματα που είχαν ταχθεί εναντίον του προσωπικού καθεστώτος που είχε επιβάλει ο βασιλιάς Φερδινάνδος γνώριζαν συνεχώς εμπόδια στην κυκλοφορία τους, κατασχέσεις και απαγορεύσεις.⁸⁸

Αλλά και στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ο Τύπος γνώρισε μεγάλους περιορισμούς στη Βουλγαρία. Η κυκλοφορία των εφημερίδων των άλλων κομμάτων απαγορεύτηκε πολλές φορές, ενώ όλες οι εφημερίδες βρίσκονταν υπό το καθεστώς της λογοκρισίας. Στη διάρκεια της παντοδυναμίας του Σταμπολίνσκι οι εφημερίδες της αντιπολίτευσης συναντούσαν πολλές απαγορεύσεις.⁸⁹ Μετά το πραξικόπημα του Σεπτεμβρίου του 1923 και τη δολοφονία του Σταμπολίνσκι η κατάσταση παρέμεινε ίδια, άλλαξαν όμως οι ευνοημένοι και οι κατατρεγμένοι. Τώρα πλέον οι αριστερών αποχρώσεων εφημερίδες δεν μπορούσαν να κυκλοφορούν ελεύθερα στη Βουλγαρία. Τη θέση τους πήραν οι ίδιες οι παραδοσιακές εφημερίδες ή τα διάδοχα σχήματα.⁹⁰ Πάντως σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου το Πιρίν παρέμενε φέουδο της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης με αποτέλεσμα να μην επιτρέπεται η κυκλοφορία καμιάς εφημερίδας που δεν ενέκρινε η ίδια η ΕΜΕΟ,⁹¹ ενώ η Οργάνωση δολοφονούσε και πολλούς δημοσιογράφους που ανήκαν σε αντίπαλες οργανώσεις βουλγαρομακεδόνων ή αρθρογραφούσαν αρνητικά γι αυτήν.⁹²

Στη Ρουμανία η κυκλοφορία των εφημερίδων μέχρι τα μέσα του Μεσοπολέμου δεν συναντούσε τα προβλήματα των άλλων χωρών. Τη δεκαετία του 1930 όμως επήλθε μια ριζική αλλαγή. Η βασιλική δικτατορία αρχικά και η φασιστική που τη διαδέχθηκε ανέστειλαν την ελευθερία του Τύπου και ίδρυσε μάλιστα

Υπουργείο προπαγάνδας. Οι τρεις σημαντικότερες εφημερίδες, *Adevarul*, *Dimineata*, *Lupta* απαγορεύτηκαν και μια αυστηρή λογοκρισία επιβλήθηκε σε όλα τα έντυπα. Το καθεστώς αυτό προκάλεσε τη συρρίκνωση του Τύπου. Όλες οι απαγορεύσεις έπαψαν να ισχύουν με τη λήξη του πολέμου και μέχρι το 1947, οπότε και ανέλαβε την εξουσία το Κομμουνιστικό Κόμμα Ρουμανίας. Το 1941 ο αριθμός των εκδόσεων δεν ξεπερνούσε πλέον τα 970 έντυπα.⁹³

Αλλά και το καθεστώς που επέβαλε ο Αχμέτ Ζώγου στην Αλβανία, συγκεντρωτικό και αντιδημοκρατικό, αντιμετώπιζε εχθρικά τόσο την κυκλοφορία των εφημερίδων, όσο και τους δημοσιογράφους, οι οποίοι συναντούσαν πολλά εμπόδια στο έργο τους.⁹⁴

Όμως πέρα από τα παραπάνω προβλήματα που προέκυπταν από τους πολιτικούς ανταγωνισμούς, ο Τύπος είχε να αντιμετωπίσει και τα εμπόδια που έθεταν οι κρατικοί μηχανισμοί στη διάρκεια των πολεμικών αναμετρήσεων. Στη διάρκεια του σερβοβουλγαρικού πολέμου, στους Βαλκανικούς και στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο οι εφημερίδες μπήκαν κάτω από αυστηρή παρακολούθηση και όλες οι ειδήσεις που δημοσιεύονταν σε αυτές λογοκρίνονταν συνήθως από ειδικές υπηρεσίες που λειτουργούσαν στα Υπουργεία Στρατιωτικών. Οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες δεν αποτελούσαν πρόβλημα καθώς η κυκλοφορία τους είχε ανασταλεί προληπτικά πριν την έναρξη των πολεμικών συγκρούσεων.⁹⁵

2.5. Η απήχηση του Τύπου

Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αι. η κυκλοφορία των εφημερίδων ήταν περιορισμένη, το ίδιο και η επιρροή τους στο κοινωνικό σύνολο. Οι σημαντικότερες αιτίες για τη χαμηλή κυκλοφορία των εφημερίδων ήταν τρεις:

A) Το μορφωτικό επίπεδο των λαών ήταν πολύ χαμηλό. Η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού στη Σερβία, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και τα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν αγρότες και έμεναν εκτός των αστικών κέντρων και ήταν αναλφάβητοι.

B) Το οδικό σύστημα ήταν ανεπαρκές και δεν υπήρχε οργανωμένο σύστημα μεταφορών και διανομής.

Γ) Η ύλη των εφημερίδων κάλυπτε θέματα που ενδιέφεραν πολύ τα πιο εύπορα και μορφωμένα στρώματα της κοινωνίας, που κατοικούσαν κυρίως στην πρωτεύουσα και στις μεγάλες πόλεις.

Δ) Ειδικά για τη Σερβία αρνητικό ρόλο έπαιξε και η χρήση δυο αλφαβήτων, του κυριλλικού και του λατινικού.⁹⁶

Οι αλλαγές που συντελέστηκαν σε όλα τα βαλκανικά κράτη -με εξαίρεση την Αλβανία- στις αρχές του 20^{ου} αι. μείωσαν σε μεγάλο βαθμό τη σημασία των αρνητικών συνθηκών για την κυκλοφορία των εφημερίδων. Ταυτόχρονα οι εφημερίδες έγιναν πιο ελκυστικές στα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Έτσι αυξήθηκε κατά πολύ τόσο ο αριθμός των εντύπων όσο και των αναγνωστών. Λίγο πριν την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στο Βελιγράδι οι καθημερινές εφημερίδες πωλούσαν η κάθε μια κατά μέσο όρο 10.000 φύλλα.⁹⁷ Στο Μεσοπόλεμο η κυκλοφορία τους αυξήθηκε κατά πολύ. Η εφημερίδα με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία ήταν η *Politika*, που πωλούσε περίπου 80.000 φύλλα, ενώ η *Vreme* πωλούσε τα μισά. Η *Novosti* ήταν η πιο αγαπητή εφημερίδα στους Κροάτες, αλλά η κυκλοφορία της δεν ξεπερνούσε τα 20.000 φύλλα.⁹⁸

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι συνθήκες για την κυκλοφορία των εφημερίδων και των περιοδικών στην Αλβανία δεν ήταν καθόλου ευνοϊκές. Η συντριπτική πλειοψηφία των Αλβανών ήταν εντελώς αναλφάβητοι,⁹⁹ επομένως δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αναγνωστικό κοινό. Οι υποδομές της χώρας ήταν ανύπαρκτες, επομένως ήταν σχεδόν αδύνατη η κυκλοφορία εφημερίδων σε άλλη πόλη από εκείνη στην οποία εκδίδονταν. Έτσι η πρώτη εφημερίδα εμφανίστηκε στην Αλβανία μόλις το 1910. Στη δεκαετία του 1930 στα Τίρανα κυκλοφορούσαν μόλις 3 εφημερίδες και η σημαντικότερη πωλούσε μόλις 2.800 φύλλα.¹⁰⁰

Στις αρχές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου κάποιες ρουμανικές εφημερίδες πωλούσαν 100.000 φύλλα ημερησίως.¹⁰¹ Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου έγιναν μεγάλες επενδύσεις στο χώρο του Τύπου και εκδόθηκαν πολλές εφημερίδες. Οι περισσότερες είχαν στενές σχέσεις με τα πολιτικά κόμματα, αλλά υπήρχαν και ανεξάρτητες, όπως οι *Lupta*, *Semnalul*, *Jurnalul* που πωλούσαν περισσότερα από 100.000 φύλλα.¹⁰² Μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μέχρι την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ρουμανίας οι εφημερίδες έγιναν εξαιρετικά δημοφιλείς. Η *Curierul*, η εφημερίδα του Αγροτικού Κόμματος πωλούσε σχεδόν 350.000 φύλλα.¹⁰³

Στη Βουλγαρία η κυκλοφορία του Τύπου ήταν αξιοσημείωτη ήδη στις παραμονές του Α' Βαλκανικού Πολέμου. Η *Narodni Prava* κυκλοφορούσε σε 3500 φύλλα, η *Priaporets* είχε τιράζ 5.000-24.000 φύλλα, η *Kambana* 8.000-16.000 φύλλα, η *Mir* 20.000 φύλλα. Η *Dnevnik* το 1912 πωλούσε σχεδόν 40.000 φύλλα ενώ η

κυκλοφορία της *Yitro* κυμαινόταν μεταξύ 50.000 και 160.000 φύλλων.¹⁰⁴ Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου η κυκλοφορία των εφημερίδων δεν αυξήθηκε ανάλογα λόγω της οικονομικής καχεξίας της χώρας και των περιορισμών στην κυκλοφορία των εφημερίδων που επέβαλαν οι αρχές.

2.6. Ο Τύπος στην Οθωμανική αυτοκρατορία

Παράλληλα με την κυκλοφορία των εφημερίδων στη Σερβία, στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, άρχισαν να εκδίδονται εφημερίδες και στις ευρωπαϊκές κτήσεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο β' μισό του 19^{ου} αι. Η καθυστέρηση αυτή πρέπει να οφείλεται στην οικονομία των ευρωπαϊκών κτήσεων της Τουρκίας που στα μέσα του 19^{ου} αι. παρουσίαζε φαινόμενα καθυστέρησης και στο δισταγμό των οθωμανικών αρχών να δώσουν άδεια για την έκδοση εφημερίδων.

Η αρχή για την κυκλοφορία των εφημερίδων έγινε με την εμφάνιση νομαρχιακών εφημερίδων από την οθωμανική διοίκηση στα σημαντικότερα αστικά κέντρα. Έτσι το 1867 κυκλοφόρησε εφημερίδα στα Ιωάννινα, στο Μοναστήρι (1874 και 1884) και στη Θεσσαλονίκη το 1869. Ήταν η τετράγλωσση (τουρκικά, εβραϊκά, ελληνικά και βουλγαρικά) *Selanik* με σκοπό την καλύτερη επικοινωνία της οθωμανικής κρατικής μηχανής με τους ιδιώτες.¹⁰⁵

Γρήγορα γενικεύτηκε η έκδοση εφημερίδων. Όλες οι εθνότητες και όχι μόνον οι Οθωμανοί άρχισαν να εκδίδουν εφημερίδες σχεδόν σε κάθε μεγάλη πόλη. Ο σκοπός των εφημερίδων ήταν ενημερωτικός, εκπαιδευτικός, ψυχαγωγικός, πολιτικός αλλά κυρίως εθνικός και προπαγανδιστικός. Όπως στην πρώτη περίοδο, όταν ακόμη δεν είχαν δημιουργηθεί τα εθνικά κράτη στα Βαλκάνια, έτσι και τώρα οι εφημερίδες αποσκοπούσαν πρωτίστως στη διαμόρφωση, την απόκτηση ή τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας, στην καλλιέργεια ενός αισθήματος υπεροχής απέναντι στους σύνοικους πληθυσμούς και δευτερευόντως στην άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του πληθυσμού. Ταυτόχρονα αποτελούσαν ένα ιδεώδες προπαγανδιστικό μέσο καθώς η έκδοση εφημερίδας από μια κοινότητα σε μια πόλη αποτελούσε αδιάσειστο κριτήριο για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων της κοινότητας αυτής στην περιοχή της. Τέλος οι ειδήσεις που δημοσιεύονταν σε τοπικές εφημερίδες μπορούσαν εύκολα να αναπαραχθούν από άλλες εφημερίδες στα γειτονικά κράτη με σκοπό τη σφουρηλάτηση των δεσμών μεταξύ του έθνους-κράτους και των πολιτών του και των υπόδουλων αδελφών. Πάντως όλες οι εφημερίδες που εκδίδονταν στα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας υπόκειντο σε καθεστώς λογοκρισίας και όταν οι καταστάσεις

γίνονταν έκρυθμες ή όταν δημοσίευαν ειδήσεις οι οποίες δεν ήταν αρεστές στις οθωμανικές αρχές αντιμετώπισαν τη διακοπή της κυκλοφορίας τους. Η λογοκρισία καταργήθηκε μετά την επανάσταση των Νεότουρκων το 1908¹⁰⁶

Στη Θεσσαλονίκη η οποία είναι μια πολυεθνική και πολυπολιτισμική πόλη η πρώτη εφημερίδα εκδόθηκε το 1869. Το 1872 εκδόθηκε η τουρκόφωνη εφημερίδα *Rumeli*, η οποία ένα χρόνο αργότερα μετονομάστηκε σε *Zaman*.¹⁰⁷ Σύμφωνα με τον Γιάννη Κανδυλάκη μέχρι το 1912 κυκλοφόρησαν στη Θεσσαλονίκη 25 εφημερίδες και 16 περιοδικά στην τουρκική γλώσσα, 18 εφημερίδες και 6 περιοδικά στα ισπανοεβραϊκά, 10 εφημερίδες και 1 περιοδικά στα γαλλικά, 17 εφημερίδες και 6 περιοδικά στα βουλγαρικά, μια εφημερίδα στα αλβανικά, 3 εφημερίδες και 1 περιοδικό στα ρουμανικά. Η πρώτη ελληνική εφημερίδα που κυκλοφόρησε στη Θεσσαλονίκη ήταν ο *Ερμής* το 1875, ο οποίος από το 1881 μετονομάστηκε σε *Φάρο της Μακεδονίας*.¹⁰⁸ Στη δεκαετία του 1880 κυκλοφόρησαν και οι εφημερίδες *Παλμός*, *Φωνή*, *Ελληνική Ηχώ*.¹⁰⁹ Εκτός από τις γνωστές ελληνικές εφημερίδες *Φάρο της Θεσσαλονίκης*, *Αλήθεια*, *Νέα Αλήθεια*, *Μακεδονία*, *Παμμακεδονική* κυκλοφόρησαν πολλές ακόμη ελληνικές εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη.¹¹⁰ Εκτός από τη Θεσσαλονίκη, εφημερίδες εκδίδονταν επί Τουρκοκρατίας στο Μοναστήρι, τα Σκόπια και σε άλλες πόλεις, ακόμη και στη Δράμα.

Σερβικά περιοδικά άρχισαν να εκδίδονται στη Βοσνία ήδη από το 1866, στο Μαυροβούνιο από το 1871 και στην Κροατία από το 1874. Το 1885 εκδόθηκε η σερβική εφημερίδα *Κόσοβο* στην Πρίστινα, η οποία μάλιστα ήταν γραμμένη στα σερβικά και στα τουρκικά. Το 1895 κυκλοφόρησε η σερβική εφημερίδα *Κήρυξ της Κωνσταντινούπολης*, η οποία μάλιστα συνέχισε να κυκλοφορεί μέχρι την επικράτηση του κινήματος των Νεοτούρκων. Παράλληλα με τις εφημερίδες κυκλοφορούσαν και διάφορα σερβικά λευκώματα στη Μακεδονία. Όλες οι ενέργειες χρηματοδοτούνταν από τη σερβική κυβέρνηση, εντάσσονταν στον πόλεμο προπαγάνδας που είχε ξεσπάσει μεταξύ Βουλγάρων, Ελλήνων, Σέρβων, Ρουμάνων για τα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και αποσκοπούσαν στην ενίσχυση των θέσεων των Σέρβων σε μια ενδεχόμενη κρίση.¹¹¹

Όμως οι Σέρβοι δεν ήταν οι μοναδικοί που ανέπτυξαν εκδοτική δραστηριότητα στη Βοσνία. Το 1898 είχε αρχίσει να κυκλοφορεί το περιοδικό *Osvit* από καθολικούς Κροάτες κληρικούς. Ήταν ανοιχτό σε όλους ακόμη και στους μουσουλμάνους. Σκοπός του ήταν η προσέγγιση των Βόσνιων μουσουλμάνων. Μάλιστα πολλοί Κροάτες καθολικοί, ακόμη και ο εκδότης Ivan Milicevic

χρησιμοποιούσε στα κείμενά του μουσουλμανικό ψευδώνυμο. Η πολιτική αυτή είχε επιτυχία καθώς οι περισσότεροι από τους πρώτους μορφωμένους μουσουλμάνους θεωρούσαν τον εαυτό τους Κροάτη, αλλά μουσουλμάνο στο θρήσκευμα.¹¹²

Από την άλλη όταν ξεκίνησε ο βοσνιακός πολιτιστικός διαφωτισμός γύρω στα 1900 αρκετοί οργανώθηκαν στην εταιρεία Gajret και εξέδιδαν το περιοδικό *Behar* (ευλογία).¹¹³

2.7. Ο Τύπος και τα εθνικά θέματα

Οι εφημερίδες και τα περιοδικά αποτέλεσαν ένα πολύ σημαντικό πεδίο στο οποίο εκτέθηκαν όλες οι απόψεις σχετικά με τα πιο φλέγοντα και λεπτά θέματα, όπως η καθιέρωση κοινής επίσημης γλώσσας, της συνεργασίας με τους άλλους λαούς και η προώθηση των εθνικών διεκδικήσεων.

Πράγματι ένα από τα βασικότερα θέματα που συνδέονταν με την καθιέρωση της εθνικής ταυτότητας και του αυτοπροσδιορισμού ήταν το θέμα της γλώσσας. Ο Λιουντέβιντ Γκάι αρχικά υιοθέτησε την διάλεκτο Kjkavstina και το 1835 την stokavstina στις εφημερίδες που εξέδιδε *Horvatzke Novine* και *Horvatzka danica*. Ένα χρόνο αργότερα κατήγγησε τον όρο κροατικός και υιοθέτησε τον όρο ιλλυρικός.¹¹⁴ Ιδιαίτερα έντονη ήταν και η διαμάχη μεταξύ των Βουλγάρων για το θέμα της επιλογής της βουλγαρικής διαλέκτου που θα επικρατούσε ως επίσημη λόγιας βουλγαρικής γλώσσας. Στο β' μισό του 19^{ου} αι. λόγιοι από κάθε περιοχή της Βουλγαρίας μετείχαν στη διένεξη για την επιλογή της γλώσσας και προκειμένου να υποστηρίξουν καλύτερα τις απόψεις τους ίδρυν ακόμη και λογοτεχνικά-γλωσσικά περιοδικά.¹¹⁵

Στο β' μισό του αιώνα εκδίδονταν πολλές ρουμανικές εφημερίδες και στην Τρανσυλβανία (*Gazeta Tranilvaniei, Telegraful Roman, Tribuna, Albina, Familia, Foaie pentru minte, inima si literatura*). Οι εφημερίδες αυτές, παρότι εκδίδονταν και κυκλοφορούσαν εκτός του ρουμανικού κράτους, ωστόσο αποδείχθηκαν πιο μαχητικές καθώς πρωτοστάτησαν στη διαμόρφωση και στην καλλιέργεια της ρουμανικής γλώσσας και λογοτεχνίας και στην επίτευξη των ρουμανικών εθνικών επιδιώξεων.¹¹⁶ Στην ίδια τη Ρουμανία την ίδια εποχή έγινε μια σαφής προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού και εκκαθάρισης της γλώσσας και της σκέψης από την επίδραση των ελληνικών γραμμάτων και από τις σλαβικές προσμίξεις¹¹⁷ διαδικασία η οποία συντελέστηκε και μέσω του Τύπου.

Το ζήτημα της ενοποίησης των λαών της Γιουγκοσλαβίας ήταν ένα θέμα που απασχολούσε πολύ έντονα τον Τύπο. Το 1914 το περιοδικό *Srpski knizevni glasnik* υποστήριζε την ιδέα του Jovan Skerlic για κατάργηση του κυριλλικού αλφαβήτου με αντάλλαγμα την αποδοχή από τους Κροάτες της "ανατολικής" διαλέκτου. Σημαντική δράση πάνω στο θέμα ανέπτυξε και το σλοβενικό περιοδικό *Veda* το 1913 που πρότεινε την εγκατάλειψη της σλοβενικής γλώσσας για χάρη της ενότητας.¹¹⁸ Αντίθετα το περιοδικό *GlasSlovenaca, Hrvata I Srba* θεωρούσε ότι η επιφυλακτικότητα των Κροατών και των Σέρβων στην υιοθέτηση μιας κοινής γλώσσας και γραφής ήταν αποτέλεσμα των συντηρητικών ιδεών.¹¹⁹ Η συζήτηση για την υιοθέτηση κοινής γλώσσας, γραφής και πολιτισμού συνέχισε να απασχολεί έντονα το σύνολο του Τύπου και τα πρώτα χρόνια μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹²⁰

Ακόμα πιο σημαντικό πεδίο δράσης όλων των εφημερίδων ήταν το εθνικό ζήτημα και η κυρίως η πραγμάτωση των εθνικών στόχων της επέκτασης των κρατών, δηλαδή της Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου, της Μεγάλης Ιδέας και του *Nacertanije*. Σε όλες τις χώρες οι εφημερίδες δημοσίευαν πολύ συχνά άρθρα για τη δραστηριότητα των άλλων χωρών στις υπό διεκδίκηση περιοχές και καλούσαν την κυβέρνηση να πάρει μέτρα και να αναλάβει πιο ισχυρή δράση. Ήταν πολύ πιο εύκολο να ζητούν την επέκταση της χώρας παρά την ενδυνάμωσή της και την οικονομική της βελτίωση.

Έτσι το 1904 όταν η Βουλγαρία και η Σερβία είχαν συνάψει μια μυστική συμφωνία συνεργασίας οι σερβικές εφημερίδες ανέφεραν μεγάλη δράση και ακρότητες των κομιτατζήδων στη Μακεδονία.¹²¹

Στη Βουλγαρία όλες οι εφημερίδες, ανεξάρτητα από τις σχέσεις τους με τα κόμματα, έδειχναν ανέκαθεν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για οτιδήποτε αφορούσε τη Μακεδονία. Δημοσίευαν εκτενή άρθρα για την καταπίεση των Βουλγάρων αδελφών ή γενικότερα των χριστιανών από τη βάρβαρη, άξεστη, βίαιη οθωμανική εξουσία. Όλες οι δηλώσεις των ξένων αξιωματούχων, από τους μονάρχες και τους πρωθυπουργούς, μέχρι τους πλέον ασήμαντους δημοσιογράφους σχετικά με τις ισορροπίες στη Μακεδονία και το μέλλον της τύγχαναν ευρύτατης δημοσιότητας. Το ίδιο συνέβαινε και με τον ελληνοβουλγαρικό ανταγωνισμό στη Μακεδονία.¹²²

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στον Τύπο των Βουλγαρομακεδόνων μεταναστών και προσφύγων στη Βουλγαρία. Ήδη από τον Απρίλιο του 1885 μετανάστες από τη Μακεδονία άρχισαν να εκδίδουν την εφημερίδα *Μακεντόνσκι Γκλας* (Μακεδονική Φωνή) με την οποία ζητούσαν μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία.¹²³ Τα επόμενα χρόνια και ιδιαίτερα στην περίοδο του Μεσοπολέμου

οργανωμένοι σε αδελφότητες, κάτω από την επιρροή της ΕΜΕΟ και με προσβάσεις στους περισσότερους πολιτικούς και κυβερνήσεις κατόρθωσαν πλήθος εφημερίδων, περιοδικών, λευκωμάτων, βιβλίων, ημερολογίων, κλπ. προκειμένου να κρατήσουν ζωντανό το Μακεδονικό Ζήτημα και να διατηρήσουν άσβεστο τον πόθο επιστροφής στα εδάφη της Μακεδονίας. Η πιο σημαντική από τις εφημερίδες που κυκλοφόρησαν ήταν η *Makedonija*, που εξέδιδε η Εκτελεστική Επιτροπή των Μακεδονικών Αδελφοτήτων, όμως κάθε φράζια είχε τη δική της εφημερίδα, όπως και αρκετές πολυμελείς αδελφότητες.¹²⁴ Η χρηματοδότηση των πάσης φύσεως εντύπων γινόταν από πλούσιους μετανάστες από τη Μακεδονία και από την ΕΜΕΟ.

Στις παραμονές του Α' Βαλκανικού Πολέμου ο Τύπος σε όλες τις βαλκανικές χώρες είχε καταληφθεί από πατριωτική υστερία. Λίγο πριν την έκρηξη του πολέμου στη Σερβία ο Τύπος με πηχάιους τίτλους καλούσε τους Σέρβους να είναι έτοιμοι, διότι από στιγμή σε στιγμή η σερβοβουλγαρική συμμαχία θα ξεκινούσε τον πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι εφημερίδες φιλοξενούσαν χάρτες της "Παλαιάς Σερβίας", της έκτασης δηλαδή της Σερβίας του 14^{ου} αι. την οποία η Σερβία πίστευε ότι θα αναβιώσει. Πατριωτικά ποιήματα, και εμψυχωτικά μαρς γέμιζαν όλες τις σελίδες των εφημερίδων, ακόμη και στις κοινωνικές στήλες.¹²⁵

Με το πέρασμα του χρόνου η πίεση του Τύπου προς τη βουλγαρική κυβέρνηση για δράση άρχισε να μεγαλώνει. Καθώς έβλεπαν τη βουλγαρική κυβέρνηση να μην αναλαμβάνει δράση και την αναταραχή να απλώνεται στα Βαλκάνια, οι εφημερίδες άρχισαν να ανησυχούν για το μέλλον της Μακεδονίας με αποτέλεσμα να φέρουν και πάλι στο προσκήνιο τη λύση της αυτονομίας της Μακεδονίας. Στα τέλη του καλοκαιριού του 1912 όλες σχεδόν οι εφημερίδες καλούσαν τη βουλγαρική κυβέρνηση να προχωρήσει σε πόλεμο.¹²⁶ Παραμονές του πολέμου και κάθε μέρα μετά την 5^η Οκτωβρίου οι μικροί εφημεριδοπώλες από τα χαράματα έτρεχαν στους δρόμους των μεγάλων πόλεων της Βουλγαρίας για να μοιράσουν τις έκτακτες εκδόσεις των εφημερίδων, που περιέγραφαν και πολύ συχνά μεγαλοποιούσαν τις επιτυχίες του βουλγαρικού -κυρίως- στρατού.¹²⁷

Ακόμη και όσοι παρέμεναν ουδέτεροι στη Σερβία και τη Βουλγαρία, μετά τα πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες στα μέτωπα του πολέμου, παρασύρθηκαν από το πατριωτικό πνεύμα, και βάλθηκαν να εμψυχώνουν όσους επρόκειτο να καταταγούν έστω και την τελευταία στιγμή στο στρατό προκειμένου να επιτύχουν τον, κοινό για όλους τους Βαλκάνιους, εθνικό στόχο: την απελευθέρωση των χριστιανών αδελφών από τους Οθωμανούς κατακτητές.¹²⁸ Ακόμη και κορυφαία στελέχη των αγροτιστών,

και των σοσιαλιστών και των δυο τάσεων παρασύρθηκαν από το γενικό κλίμα και αποδέχθηκαν τον πόλεμο ως κάτι αναγκαίο.

Αντίθετα στις παραμονές του Β' Βαλκανικού πολέμου ο Τύπος στις βαλκανικές χώρες ήταν πιο επιφυλακτικός. Η οθωμανική κυριαρχία είχε εξαλειφθεί πλέον στην Ευρώπη και τα βαλκανικά κράτη είχαν προσαρτήσει μεγάλα μέρη από τα οθωμανικά εδάφη. Το 1913 ο αγώνας για τους μεν είχε το χαρακτήρα της επανόρθωσης μιας "διπλωματικής αδικίας" και για τους δε της επικύρωσης της κυριαρχίας στις νέες περιοχές. Τέλος για έναν τρίτο, τη Ρουμανία ήταν μια ευκαιρία για εδαφική επέκταση. Οι εφημερίδες όμως σε όλες τις χώρες ήταν πιο επιφυλακτικές διότι οι λαοί είχαν ήδη κουραστεί και είχαν νιώσει τις θυσίες που χρειάστηκαν για τις κατακτήσεις.

Στην περίπτωση του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ο Τύπος αντέδρασε εντελώς διαφορετικά. Αντί να σαλπίζει το κάλεσμα στα όπλα και να εμψυχώνει το λαό ε τη στάση πρόδιδε τον προβληματισμό και την επιφύλαξη για τη λαίλαπα του πολέμου που επρόκειτο να σαρώσει την Ευρώπη. Καθώς σε όλες τις χώρες υπήρχαν κόμματα που ζητούσαν την έξοδο της χώρας στο πλευρό της μιας ή της άλλης δύναμης ή ακόμη και της ουδετερότητας, οι εφημερίδες υποστήριξαν με φανατισμό τη μια ή την άλλη άποψη. Πάντως σε αρκετές περιπτώσεις οι εφημερίδες τόνιζαν ότι οι λαοί ήδη είχαν καταπονηθεί από τους δυο πολύ πρόσφατους και φονικούς πολέμους και δεν αισθάνονταν έτοιμοι να εμπλακούν σε μια νέα πολεμική περιπέτεια.

Η Θεσσαλονίκη αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου καθώς αποβιβάστηκαν σε αυτήν τα στρατεύματα της Εγκάρδιας Συνεννόησης προκειμένου να δημιουργήσουν το Βαλκανικό Μέτωπο. Οι εφημερίδες της πόλης συνέχισαν να κυκλοφορούν και να ερίζουν για τη σκοπιμότητα ή όχι της εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο. Όμως η ύπαρξη δεκάδων χιλιάδων στρατιωτών και αξιωματικών επί μεγάλο χρονικό διάστημα λειτούργησε μάλιστα καταλυτικά στην πολιτική, οικονομική, κοινωνική ζωή της πόλης και εκδόθηκαν δεκάδες εφημερίδες σε όλες τις γλώσσες προκειμένου να πληροφορούν το λαό και τα στρατεύματα για τα τεκταινόμενα στα άλλα μέτωπα του πολέμου και για την καθημερινή επικαιρότητα στην περιοχή τους.¹²⁹

- ¹ Owen V. Johnson, "The Roots of Journalism in Central and Eastern Europe", Jerome Aumente, Peter Gross, Ray Hiebert, Owen V. Johnson, Dean Mills (επιμ.), *Eastern European Journalism Before, During and After Communism* (New Jersey, 1999), σσ.5-6.
- ² Αυτ., σ.7.
- ³ Αυτ., σσ.7-8.
- ⁴ Αυτ., σσ.8-10.
- ⁵ Mihailo Bjelica, "Journalism and Publicist Writing", *The History of the Serbian Culture* (Edgware, Middlesex, 1995), Internet edition <http://www.rastko.org.yu/isk/mbjelica-journalism.html>, download 20 Ιανουαρίου 2003. Δημήτριος Τζώρτζεβιτς, *Ιστορία της Σερβίας 1800-1918* (Θεσσαλονίκη, 2001), σ.79.
- ⁶ Johnson, *ό.π.*, σσ.11-12.
- ⁷ Αυτ., σ.12.
- ⁸ G. Borssykov, "Vzход na bylgarskija perioditsen petsat" [Η έναρξη του βουλγαρικού περιοδικού τύπου], *Istorija na Bylgarija* [Ιστορία της Βουλγαρίας], том 6 (Sofia, 1987), σ.515.
- ⁹ Αυт., σσ.515-516.
- ¹⁰ Duncan M. Perry, *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria 1870-1895* (London, 1993), σ.6.
- ¹¹ Αυт.
- ¹² Borssykov, *ό.π.*, σ.516.
- ¹³ Αυт.
- ¹⁴ Αυт., σσ.515-516.
- ¹⁵ Αυт., σ.517.
- ¹⁶ Perry, *ό.π.*, σ. 8. Τζώρτζεβιτς, *ό.π.*, σσ.102, 138.
- ¹⁷ Borssykov, *ό.π.*, σ.517.
- ¹⁸ Perry, *ό.π.*, σ.9.
- ¹⁹ Borssykov, *ό.π.*, σσ.517-518.
- ²⁰ Αυт., σ.518.
- ²¹ Misha Glenny, *The Balkans. Nationalism, War and the Great Powers. 1804-1999* (New York, 2000), σ.43.
- ²² Τζώρτζεβιτς, *ό.π.*, σ.102.
- ²³ Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics* (New York, 1984), σ.79.
- ²⁴ Αυт., σ.96.
- ²⁵ S. Pollo-A. Putto, *Ιστορία της Αλβανίας* (Θεσσαλονίκη, χ.χ.), σσ.166, 173. Kristo Frasherri, *The History of Albania (A Brief Survey)* (Tirana, 1964), σ.134.
- ²⁶ Pollo, *ό.π.*, σ.174. Frasherri, *ό.π.*, σσ.148-149.
- ²⁷ Bjelica, *ό.π.* Τζώρτζεβιτς, *ό.π.*, σ.79.
- ²⁸ Τζώρτζεβιτς, *ό.π.*, σσ.96,121.
- ²⁹ Τζώρτζεβιτς, *ό.π.*, σ.301.
- ³⁰ Bjelica, *ό.π.*
- ³¹ Bjelica, *ό.π.*
- ³² Johnson, *ό.π.*, σ.17. Peter Gross, *Mass Media in Revolution and National Development. The Romanian Laboratory* (Iowa, 1996), σ.6.
- ³³ Αυт.
- ³⁴ Elena Staelova, *Politika, partii, petsat na bulgarskata burzozasia 1909-1912* [Η πολιτική, τα κόμματα, και ο τύπος των βουλγαρικών αστικών κομμάτων 1909-1912] (Sofia, 1973), σ.21.
- ³⁵ Bjelica, *ό.π.*
- ³⁶ Αυт.
- ³⁷ Peter Gross, "Trials, Tribulations, and Contributions: A Brief History of the Romanian Press", *East European Quarterly*, том 22, τευχ 1, 2.
- ³⁸ Pollo, *ό.π.*, σσ.166, 173. Frasherri, *ό.π.*, σ.134.
- ³⁹ Bjelica, *ό.π.*
- ⁴⁰ Bjelica, *ό.π.* Τζώρτζεβιτς, *ό.π.*, σ.127.
- ⁴¹ Bjelica, *ό.π.* Τζώρτζεβιτς, *ό.π.*, σ.278.
- ⁴² Wayne Vucinich, *Serbia Between East and West. The Event of 1903-1908* (New York, 1968), σ.119.
- ⁴³ Peter Gross, "Before, During, and After: Journalism Education", Jerome Aumente, Peter Gross, Ray Hiebert, Owen V. Johnson, Dean Mills (επιμ.), *Eastern European Journalism Before, During and After Communism* (New Jersey, 1999), σ.149.
- ⁴⁴ Gross, *Trials*, 9-10.
- ⁴⁵ Gross, *Education*, σ.149.

⁴⁶ Gross, *Mass Media*, σ.7.

⁴⁷

⁴⁸

⁴⁹ Bjelica, *ό.π.* Τζόρτζεβιτς, *ό.π.*, σ.127.

⁵⁰ Bjelica, *ό.π.*, Τζόρτζεβιτς, *ό.π.*, σ.278.

⁵¹ Τζόρτζεβιτς, *ό.π.*, σ.278.

⁵² Αυτ., σ.263.

⁵³ Vucinich, *ό.π.*, σ.20.

⁵⁴ Αυτ., σ.68.

⁵⁵ Αυτ., σσ.69-70. Μαυρένα Κοππά, *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19^{ος} αι.). Τρεις και μια περιπέτειος* (Αθήνα, 2002), σ.307.

⁵⁶ Bjelica, *ό.π.* Vucinich, *ό.π.*, σ.93.

⁵⁷ Iliso Dimitrov, "Polititseski partii I borbi za nadmossie v knijazestvo Bulgarija 1879-1881" [Τα πολιτικά κόμματα και οι αγώνες για την επικράτηση στο βουλγαρικό βασίλειο 1879-1881], *Istorija na Bylgarija* [Ιστορία της Βουλγαρίας], τομ.7 (Sofia, 1991), σ.110.

⁵⁸ Perry, *ό.π.*, σ.146.

⁵⁹ Αυτ., σ.218. K. Stoilov, "Upravlenie na Narodnata Partija 1894-1899" [Η διακυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος 1894-1899], *Istorija na Bylgarija*, [Ιστορία της Βουλγαρίας], τομ.7 (Sofia, 1991), σ.309.

⁶⁰ Perry, *ό.π.*, σσ.51, 55-57.

⁶¹ Αυτ., σσ.94, 135.

⁶² Αυτ., σ.218. Kr. Ssarova, "Viznikvane I natsalni stipki na rabotnitseskoto I sotsialititseskoto dvizenie" [Η γέννηση και τα πρώτα βήματα του εργατικού και του σοσιαλιστικού κινήματος], *Istorija na Bylgarija* [Ιστορία της Βουλγαρίας], τομ.7 (Sofia, 1991), σ.283.

⁶³ Κοππά, *ό.π.*, σ.297.

⁶⁴ Gross, *Mass Media*, σσ.4-5.

⁶⁵ Αυτ.,

⁶⁶ Vucinich, *ό.π.*, σ.100.

⁶⁷ Banac, *ό.π.*, σ.153.

⁶⁸ Αυτ., σ.172.

⁶⁹ Αυτ., σ.202.

⁷⁰ Αυτ., σ.239.

⁷¹ Αυτ., σ.262.

⁷² Αυτ., σ.343.

⁷³ Αυτ., σ.354.

⁷⁴ Αυτ., σ.373.

⁷⁵ Glenny, *ό.π.*, σ.431.

⁷⁶ Αυτ., σ.434.

⁷⁷ Banac, *ό.π.*, σσ.169-181.

⁷⁸ Gross, *Mass Media*, σ.7.

⁷⁹ Milen Kymanov, *Polititseski partii, organizatsii, I dvizenija v Bylgarija I tehните lideri 1879-1949* [Τα πολιτικά κόμματα, οι οργανώσεις και οι αρχηγοί τους 1879-1949] (Sofia, 1991).

⁸⁰ Pollo, *ό.π.*, σ.284.

⁸¹ Αυτ., σ.279.

⁸² Τζόρτζεβιτς, *ό.π.*, σσ.142-143.

⁸³ Αυτ., σ.263.

⁸⁴ Vucinich, *ό.π.*, σ.20.

⁸⁵ Banac, *ό.π.*, σ.239.

⁸⁶ Αυτ., σ.262.

⁸⁷

⁸⁸

⁸⁹ Glenny, *ό.π.*, σ.397.

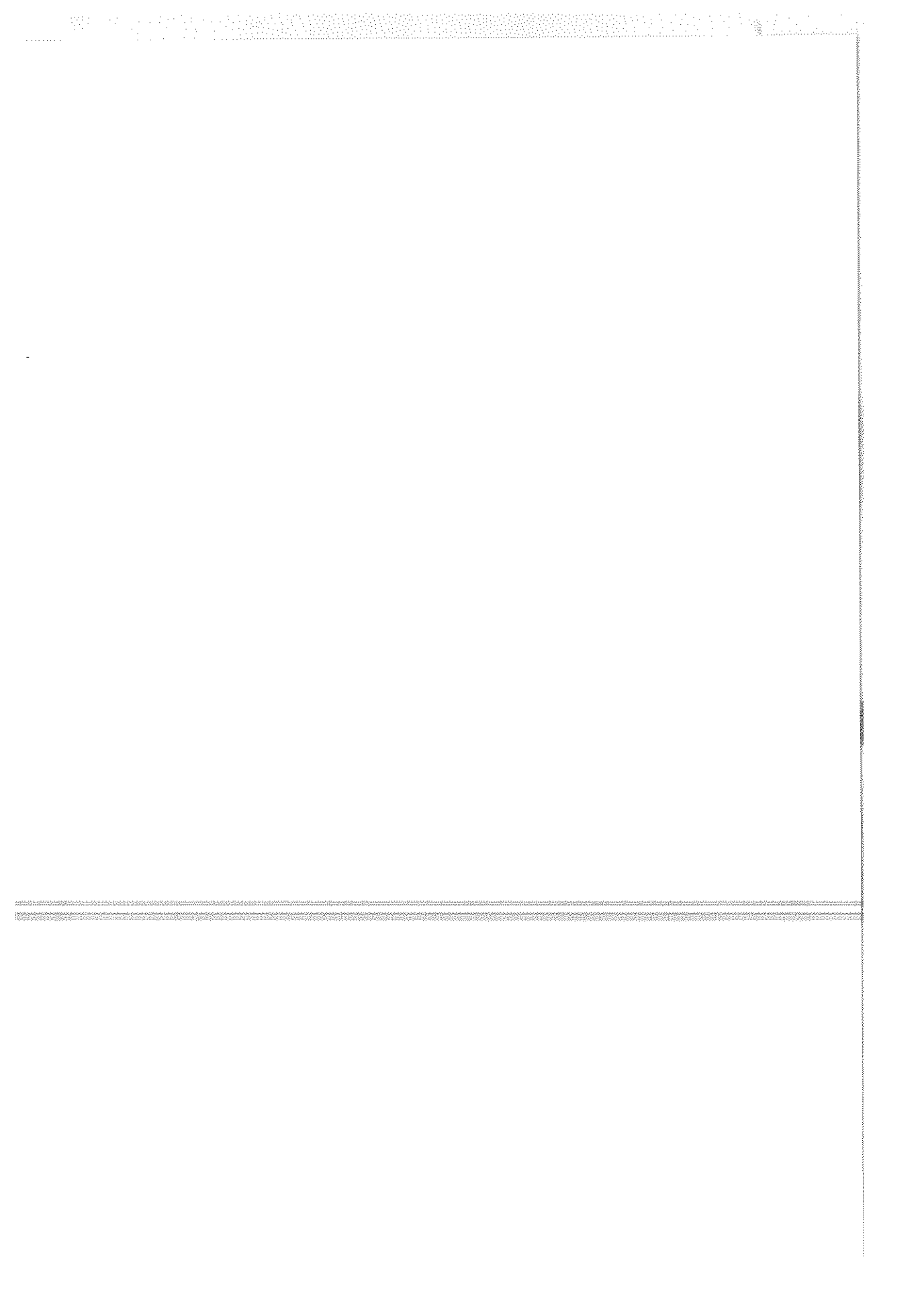
⁹⁰ Βλ. σχετικά Veltsio Kovatsev, *Nelegalni perioditsen petsai v Bulgarija (septembri 1923g-22 Iyni 1941g.)* [Ο παράνομος περιοδικός Τύπος στη Βουλγαρία (Σεπτέμβριος 1923-22 Ιουνίου 1941)] (Sofia, 1986).

⁹¹ Βλάσης Βλασιδής, *Η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση και η δράση της στην ελληνική Μακεδονία στον Μεσοπόλεμο (1918-1929)* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) (Θεσσαλονίκη, 1996), σ.124.

⁹²

⁹³ Gross, *Mass Media*, σ.8.

- ⁹⁴ Ρολίο, *ό.π.*, σ.289.
- ⁹⁵ Μανώλης Κανδολάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, τομ.Β' 1912-1923 (Θεσσαλονίκη, 2000), σ.15.
- ⁹⁶ Johnson, *ό.π.*, σ.18.
- ⁹⁷ Αυτ., σ.12.
- ⁹⁸ Αυτ., σ.18.
- ⁹⁹ Το 1938 το 80% των Αλβανών δεν ήξερε γραφή και ανάγνωση (Frasheri, *ό.π.*, σ.342).
- ¹⁰⁰ Johnson, *ό.π.*, σ.12.
- ¹⁰¹ Gross, *Trials*, 9-10.
- ¹⁰² Johnson, *ό.π.*, σ.17.
- ¹⁰³ Αυτ.
- ¹⁰⁴ Statelova, *ό.π.*, σσ.49-52, 56-57, 59-60. Georgi Nikolov, *Istorija na bulgarskijat vsekidneven petsat 1877-1932* [Η ιστορία του βουλγαρικού ημερήσιου Τύπου 1877-1932], τομ.Α, (Sofia, 1932).
- ¹⁰⁵ Αλίκη Καραδήμου-Γερολύμπου, "Ο Τύπος και η διαμόρφωση μιας "συνείδησης της πόλης" στα τέλη του 19^{ου} αι.", *Η νεότερη ιστορία της Θεσσαλονίκης και ο Τύπος* (Θεσσαλονίκη, 1993), σσ.112-113.
- ¹⁰⁶ Μανώλης Κανδολάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, τομ. Α' Η τουρκοκρατία (Θεσσαλονίκη, 1998), σσ.26-28.
- ¹⁰⁷ Αυτ., σ.289.
- ¹⁰⁸ Αυτ., σσ.45-65.
- ¹⁰⁹ Αυτ., σ.42.
- ¹¹⁰ Αυτ., σσ.89-279.
- ¹¹¹ Bjelica, *ό.π.* Τζώρτζεβιτς, *ό.π.*, σσ.102, 138.
- ¹¹² Banac, *ό.π.*, σσ.364-365.
- ¹¹³ Αυτ., σσ.366-367.
- ¹¹⁴ Glenny, *ό.π.*, σ.43.
- ¹¹⁵ Dimiter Tilkov, Stojan Stojanov, Konstantin Popov (επιμ.), *Grammatika na cvremenija bulgarski knizoven ezik* [Γραμματική της σύγχρονης βουλγαρικής λόγιας γλώσσας], τομ.Α, (Sofia, 1982), σσ.12-14. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Stefan Mladenov, *Istorija na bulgarskija ezik* [Ιστορία της βουλγαρικής γλώσσας] (Sofia, 1979).
- ¹¹⁶ Gross, *Mass Media*, σ.5.
- ¹¹⁷ Μαρία Τοντόροβα, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση* (Θεσσαλονίκη, 2000), σ.115.
- ¹¹⁸ Banac, *ό.π.*, σ.211.
- ¹¹⁹ Αυτ., σ.212.
- ¹²⁰ Αυτ., σ.213.
- ¹²¹ Vucinich, *ό.π.*, σσ.146-147.
- ¹²² Βλ. Βλάσης Βλασιδής, " Η απελευθέρωση των Γιαννιτών μέσα από τον βουλγαρικό Τύπο της εποχής", *Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Δήμου Γιαννιτών. 90 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913* (υπό έκδοση).
- ¹²³ Perry, *ό.π.*, σ.80.
- ¹²⁴ Vladimir Topentsarov, *Bulgarskata zurnalistika 1917-1923* [Οι βουλγαρικές εφημερίδες 1917-1923] (Sofia, 1986), σσ.457-463.
- ¹²⁵ Glenny, *ό.π.*, σ.231.
- ¹²⁶ *Mir*, αρ.3665, 26 Σεπτεμβρίου 1912, *Bulgaria*, αρ.147, 18 Αυγούστου 1912, *Priaporets*, αρ.181, 14 Αυγούστου 1912, *Narodni Prava*, αρ.195, 29 Αυγούστου 1912, *Dnevnik*, αρ.3572, 5 Αυγούστου 1912.
- ¹²⁷ Glenny, *ό.π.*, σ.232.
- ¹²⁸ Αυτ.
- ¹²⁹ Βλ. πρόχειρα Κανδολάκης, *ό.π.*, τομ.Β' σ.15.

3. Ο Τύπος στην περίοδο του κομμουνισμού (1945-1989)

3.1. Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο

Η λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε τα περισσότερα κράτη της ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων υπό την κατοχή του σοβιετικού στρατού, ή υπό την έμμεση επιρροή τους. Οι Σοβιετικοί ενίσχυσαν με κάθε τρόπο τα τοπικά κομμουνιστικά κόμματα, τα οποία σε κάποιες χώρες ήταν ισχυρά και προπολεμικά και σε άλλες απλά ανύπαρκτα, ώστε αρχικά να συμμετάσχουν στις κυβερνήσεις συνασπισμού, να αλώσουν τον κρατικό μηχανισμό, να κερδίσουν στις εκλογικές αναμετρήσεις -αδιάφορο αν ήταν αντικειμενικές ή όχι- και να επιβάλλουν την εξουσία τους εγκαθιδρύοντας σοσιαλιστικά καθεστώτα.¹ Η Πολωνία, η Τσεχοσλοβακία, η Ουγγαρία, η Ρουμανία, η Βουλγαρία, η ζώνη επιρροής των Σοβιετικών στη Γερμανία και η Αλβανία προσδόθηκαν στο άρμα της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ η Γιουγκοσλαβία εκδιώχθηκε από το μπλοκ αυτό το 1948 λόγω των ιδεολογικών και πολιτικών διαφορών του ηγέτη της Τίτο με τον Στάλιν. Οι υπόλοιπες χώρες ακολούθησαν πιστά, αν και με κάποιες αμφιταλαντεύσεις, τη Σοβιετική Ένωση για 45 χρόνια αντιγράφοντας το οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό μοντέλο της και αποτελώντας πιστούς συμμάχους της σε διπλωματικό και στρατιωτικό επίπεδο μέσω της δημιουργίας του Συμφώνου της Βαρσοβίας.

Σε όλες τις χώρες στην οικονομία οι παραδοσιακές παραγωγικές δομές καταργήθηκαν και επιβλήθηκε το συγκεντρωτικό μοντέλο παραγωγής. Στον αγροτικό τομέα επιβλήθηκε η κollectιβοποίηση με την απαλλοτρίωση των μεγάλων ιδιοκτησιών από το κράτος και την προώθηση της συνεταιριστικής εκμετάλλευσης. Παρόμοια ήταν η εξέλιξη και στο δευτερογενή τομέα της οικονομίας. Όλες οι υπάρχουσες παραγωγικές μονάδες κρατικοποιήθηκαν. Εφαρμόστηκε το μοντέλο της ταχείας εκβιομηχάνισης με τη δημιουργία νέων μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων, που κάλυπταν όλους τους τομείς της οικονομίας κατά το πρότυπο της ανάπτυξης της Σοβιετικής Ένωσης. Το εκπαιδευτικό σύστημα αναπροσαρμόστηκε ριζικά αντιγράφοντας το σοβιετικό, που έθετε στο κέντρο της εκπαιδευτικής δραστηριότητας όχι τη μόρφωση και την αγωγή του ατόμου, αλλά τη δημιουργία καλών και δραστήριων κομμουνιστών. Η λειτουργία των ξενόγλωσσων σχολείων διακόπηκε οριστικά. Ο κινηματογράφος εθνικοποιήθηκε το ίδιο και οι ιδιωτικοί εκδοτικοί οίκοι. Στην πολιτική ο πολυκομματισμός καταργήθηκε σε όλες τις

χώρες και η εξουσία πέρασε στα χέρια του Κομμουνιστικού Κόμματος και στις δυνάμεις που είχαν συμμαχήσει ή συμπορευτεί με αυτό.

Παρόμοιες ήταν και οι αλλαγές στον τομέα των μέσων ενημέρωσης, καθώς εφαρμόστηκε πλήρως το σοβιετικό μοντέλο. Σύμφωνα με αυτό, τα μέσα ενημέρωσης έπρεπε να ανήκουν στο κράτος και να υποστηρίζουν ιδεολογικά το Κομμουνιστικό Κόμμα και την εργατική τάξη. Σκοπός τους δεν ήταν πλέον η πληροφόρηση και η ενημέρωση των πολιτών. Αντίθετα θα αποτελούσαν στο εξής μέσα χειραγώγησης, δηλαδή έπρεπε να προωθούν την ιδεολογική ομογενοποίηση της κοινωνίας και στην εκτέλεση της θέλησης της εκάστοτε εξουσίας. Το αποτέλεσμα ήταν να προάγεται η προπαγάνδα και όχι η πληροφόρηση. Να επιδιώκεται η συμμετοχή του δημοσιογράφου στο γεγονός ή στη επίτευξη ενός στόχου και όχι η αντικειμενικότητα. Ο δημοσιογράφος ήταν ένας ακόμη εργάτης της κοινωνίας και τα άρθρα του ήταν αναλυτικά, διδακτικά και πατερναλιστικά. Δεν είχε καμιά δυνατότητα να τοποθετηθεί εναντίον της κυβέρνησης καθώς είχε το καθήκον να υπηρετεί το προλεταριάτο, το κόμμα και το κράτος.²

Οι απόψεις αυτές, που ανάγονται στις θέσεις του Λένιν για το ρόλο των εφημερίδων της προώθηση της σοσιαλιστικής επανάστασης πριν την επιτυχή κατάληξη της επανάστασης των Μπολσεβίκων³ αποτέλεσαν τους στόχους που έθεταν τα ΚΚ στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων για τα μέσα ενημέρωσης. Τα μέσα ενημέρωσης έπρεπε να γίνουν ένας -ακόμη- σημαντικός παράγοντας στην ανάπτυξη της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, ένα -ακόμη- μέσο για την εμπέδωση των αρχών του σοσιαλισμού και για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού".⁴

3.2. Οι φορείς εξουσίας

Ο μοναδικός πραγματικός φορέας εξουσίας στις χώρες αυτές ήταν τα κομμουνιστικά κόμματα. Όλοι οι κοινωνικοί θεσμοί που ίσχυαν στο παρελθόν και όλοι οι φορείς όπως τα άλλα πολιτικά κόμματα, ο στρατός, οι συνεταιρισμοί, η Εκκλησία, τα σωματεία ή είχαν διαλυθεί ή απλά συνέχισαν να υπάρχουν χωρίς καμιά δυνατότητα παρέμβασης. Ακόμη και οι φορείς που είχαν συμμαχήσει με τα κομμουνιστικά κόμματα όπως κάποια κόμματα και οργανώσεις δεν μπορούσαν να ασκήσουν αυτόβουλη πολιτική.

Τα συντάγματα που ίσχυαν στη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Αλβανία βασιζόνταν στο δημοκρατικό συγκεντρωτισμό, δηλαδή στη συγκέντρωση της

κρατικής και πολιτικής εξουσίας στα ανώτατα καθοδηγητικά όργανα των κομμουνιστικών κομμάτων. Η κρατική εξουσία ήταν ενιαία και αδιάσπαστη και δεν ξεχώριζαν οι διάφορες μορφές της, όπως στα άλλα κράτη με το διαχωρισμό σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας επεκτεινόταν και στα περιφερειακά και τοπικά όργανα του κράτους και της κοινωνίας. Τα κομμουνιστικά κόμματα, ο ανώτατος τρόπος οργάνωσης της εργατικής τάξης είχαν ηγετική θέση και καθοδηγητικό ρόλο στην κοινωνία και το κράτος. Με τον τρόπο αυτό τα ΚΚ ουσιαστικά είχαν ταυτιστεί με τα κράτη και ενεργούσαν στο όνομά τους.⁵

Σε συνεργασία και υπό την εξουσία του Κομμουνιστικού Κόμματος λειτουργούσαν μαζικές οργανώσεις όπως η Οργάνωση Νεολαίας του ΚΚ, τα Πατριωτικά ή Λαϊκά Μέτωπα που αποτελούνταν από τις πολιτικές και τις κοινωνικές δυνάμεις που είχαν ταχθεί στο πλευρό των ΚΚ πριν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ή κατά τις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις.⁶

Η ύπαρξη πληθώρας οργανώσεων και πολιτικών σχηματισμών δημιουργούσε την εντύπωση μιας πλουραλιστικής κοινωνίας. Η εντύπωση αυτή ενισχύονταν και από την πληθώρα των μελών τους, από την –σύνθετη- οργανωτική δομή τους και από τα μέσα ενημέρωσης που είχαν στην κατοχή τους. Όμως στην πραγματικότητα ο ρόλος τους ήταν καθαρά διακοσμητικός, καθώς λόγω του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού όλη η εξουσία ήταν συγκεντρωμένη στα χέρια των διοικητικών οργάνων των ΚΚ. Οι οργανώσεις αυτές λειτουργούσαν ως προωθητές της πολιτικής των ΚΚ στις μεγάλες μάζες και ως μέσα εξασφάλισης της υποστήριξης των λαϊκών μαζών προς την πολιτική των ΚΚ και υλοποίησης των αποφάσεών τους.

3.3. Τα μέσα ενημέρωσης

Στη Βουλγαρία η μοναδική που κυκλοφορούσε σε όλη τη Βουλγαρία ήταν το κύριο δημοσιογραφικό όργανο του ΚΚΒ, η εφημερίδα *Rabotnitsesko Delo*. Μια ακόμη εφημερίδα με σταθερή κυκλοφορία στα χρόνια της κομμουνιστικής διακυβέρνησης ήταν η *Zemdel'sko Zname* (Αγροτική Σημαία), δημοσιογραφικό όργανο του Αγροτικού Κόμματος Βουλγαρίας, που είχε συμμαχήσει πολιτικά με το ΚΚΒ μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε διάφορες πόλεις της Βουλγαρίας κυκλοφορούσαν και άλλες εφημερίδες, που αντέγραφαν ή αναπαρήγαγαν την επικαιρότητα όπως δίνονταν αυτή μέσα από τις στήλες της επίσημης εφημερίδας του κομμουνιστικού κόμματος. Το βουλγαρικό εθνικό ραδιόφωνο, που λειτουργούσε από

το 1929, διέθετε δυο προγράμματα, το Radio Horizon και το Hristo Botev, που μετέδιδαν νέα από τη δραστηριότητα του Κόμματος και μουσική, σε όλη τη βουλγαρική επικράτεια. Υπήρχαν και τέσσερις περιφερειακοί σταθμοί στη Βάρνα, στη Στάρα Ζαγκόρα, το Σούμεν και το Μπλαγκόεφγκραντ.⁷ Η τηλεόραση άρχισε να εκπέμπει στη Βουλγαρία το 1954, αλλά ουσιαστικά οργανώθηκε το 1959 με τη βοήθεια σοβιετικών ειδικών. Το προσωπικό της τηλεόρασης, εκτός από τους τεχνικούς, δεν ήταν δημοσιογράφοι, αλλά προερχόταν από τη φιλολογία, την τέχνη, τη μουσική, κλπ. Τα πρώτα μηχανήματα τα προμηθεύτηκαν από τους Βρετανούς και τους Γάλλους. Το 1961 εκφωνήθηκαν για πρώτη φορά ειδήσεις από δημοσιογράφους. Μέχρι τότε τις εκφωνούσαν ηθοποιοί.⁸

Στη Ρουμανία την εποχή του κομμουνισμού η μόνη εφημερίδα που κυκλοφορούσε σε όλη την επικράτεια ήταν η *Scinteia*, δημοσιογραφικό όργανο του κομμουνιστικού κόμματος. Υπήρχαν και τοπικές εφημερίδες που αναπαρήγαγαν την πολιτική του ΚΚΡ. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 συνέχισαν να κυκλοφορούν μερικές μη κομμουνιστικές εφημερίδες. Το ρουμανικό ραδιόφωνο λειτουργούσε ήδη από το 1939, αλλά στην περίοδο του κομμουνισμού μετέδιδε κυρίως μουσική και ειδήσεις και αποσπάσματα από αποφάσεις της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος και λόγους των ηγετών. Η τηλεόραση εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Ρουμανία το 1956 και ένα χρόνο αργότερα άρχισε τις τηλεοπτικές μεταδόσεις. Το πρακτορείο ειδήσεων Agerpres μοίραζε τα επίσημα κείμενα και τις ειδήσεις που παρήγαγε το ΚΚΡ, παραλάμβανε και έλεγχε όλες τις ειδήσεις που έρχονταν από τα πρακτορεία ειδήσεων του εξωτερικού και παρήγαγε καθημερινά τρία δελτία ειδήσεων ένα για ελάχιστα μέλη του κόμματος, ένα δεύτερο σε ένα μεγάλο κύκλο κομματικών και κρατικών αξιωματούχων και ένα τρίτο με οικονομικές ειδήσεις.⁹ Το 1975 υπήρχαν 57 καθημερινές εφημερίδες, 47 ραδιοφωνικοί σταθμοί και η ρουμανική τηλεόραση με δυο κανάλια.¹⁰ Όμως αυτή ο πλουραλισμός -έστω και μονοκομματικός- δεν διήρκεσε για πολύ. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 κυκλοφορούσε μόνο 36 καθημερινές εφημερίδες και λειτουργούσαν μόνο 9 εθνικοί και τοπικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί. Λόγω των περιορισμών στη χρήση του ηλεκτρικού ρεύματος η τηλεόραση εξέπεμπε μόνο δυο ώρες ημερησίως. Όλα τα γραφεία Τύπου της Ρουμανίας στο εξωτερικό διέκοψαν τη λειτουργία τους.¹¹

Στην Αλβανία η κυκλοφορία του Τύπου συνέπεσε ουσιαστικά με τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, την επιβολή του κομμουνιστικού καθεστώτος και τον εκσυγχρονισμό της χώρας σύμφωνα με τα κομμουνιστικά πρότυπα και την

καταπολέμηση του αναφαβητισμού. Το δημοσιογραφικό όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος Αλβανίας, η εφημερίδα *Zeri I Popullit* (Η Φωνή του Λαού) είχε αρχίσει να κυκλοφορεί παράνομα το 1942 με σκοπό να ενημερώνει τους Αλβανούς για τον αντιστασιακό αγώνα των κομμουνιστών. Λίγο αργότερα άρχισε να κυκλοφορεί κάτω από τις ίδιες συνθήκες και το δημοσιογραφικό όργανο της κομμουνιστικής νεολαίας *Kushtrimi I Lirise* (Το Πολεμικό Κάλεσμα της Ελευθερίας).¹² Όμως, αντίθετα από ότι υποθέτει κανείς, η *Zeri I Popullit* δεν αποτελούσε τη μόνη εφημερίδα που κυκλοφορούσε στην Αλβανία στα χρόνια του κομμουνισμού. Στη νότια Αλβανία σε αρκετές πόλεις κυκλοφορούσαν τοπικές εφημερίδες, οι οποίες φυσικά αναπαρήγαγαν την κυρίαρχη ιδεολογία. Στο Αργυρόκαστρο κυκλοφορούσε η *Pararvoja* στα αλβανικά και το *Λαϊκό Βήμα* στα ελληνικά απευθυνόμενα στην ελληνική μειονότητα. Στο Τεπελένι εκδιδόταν η *Lajmetari*, στην Πρεμετή η *24 Maji*, στους Αγίους Σαράντα η *Fitorja* και στον Αυλώνα η *Zeri Vlores*. Αντίθετα στην βόρεια Αλβανία τα τοπικά μέσα ενημέρωσης δεν ευδοκίμησαν. Πάντως η *Zeri I Popullit* μαζί με τη *Bashkimi*, που εκδιδόταν από ενώσεις πολιτών ελεγχόμενες από το Κόμμα ήταν οι μόνες ημερήσιες εφημερίδες που κυκλοφορούσαν σε όλη την Αλβανία.¹³

Το δε ραδιόφωνο ήταν επίσης άγνωστο στους Αλβανούς αφού οι πρώτες δοκιμαστικές εκπομπές είχαν γίνει μόλις το 1938. Με τη βοήθεια των Σοβιετικών μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δημιουργήθηκε το Αλβανικό Εθνικό Ραδιόφωνο με έδρα τα Τίρανα. Υπήρχαν επίσης το Ράδιο Αργυρόκαστρο, Radio Korce, Radio Kukesi, Radio Shkodra, τα οποία είχαν κυρίως τοπικό πρόγραμμα, αλλά συνδέονταν και με το Ράδιο Τίρανα.¹⁴ Η τηλεόραση παρότι εμφανίστηκε στην Αλβανία το 1960, ωστόσο άρχισε να εκπέμπει σε καθημερινή βάση μόλις το 1971. Η τηλεόραση, όπως και το ραδιόφωνο, ήταν απόλυτα ελεγχόμενη από την κομμουνιστική ηγεσία.¹⁵

3.4. ΚΚ-ΜΜΕ μια σχέση μονομερούς εξάρτησης

Λόγω των πολιτικών εξελίξεων ήταν πολύ φυσικό τα μέσα ενημέρωσης, τόσο τα έντυπα (εφημερίδες), όσο και τα ηλεκτρονικά (ραδιόφωνο) να τεθούν υπό τον πλήρη έλεγχο των κομμουνιστών σε όλες τις χώρες. Όλες οι εφημερίδες που ήταν φιλικά προσκείμενες στα κόμματα και στις πολιτικές δυνάμεις που αντιτίθενταν στον κομμουνισμό αναγκάστηκαν να διακόψουν την κυκλοφορία τους. Η ανάγκη της καθημερινής πληροφόρησης για τα τεκταινόμενα καλύπτονταν πλέον από τα δημοσιογραφικά όργανα των κομμουνιστικών κομμάτων και των συνοδοιπορούντων

πολιτικών δυνάμεων. Το ραδιόφωνο είχε περιορισμένη απήχηση αφού χρησιμοποιούνταν κυρίως για προπαγανδιστική δράση στις άλλες χώρες. Αντίθετα η τηλεόραση έχοντας από τη φύση της περιορισμένη εμβέλεια εκπομπής χρησιμοποιήθηκε ως το κύριο μέσο προώθησης της πολιτικής των ΚΚ προς τις λαϊκές μάζες των χωρών τους.

Όμως η σχέση της πολιτικής εξουσίας που εκπορευόταν αποκλειστικά από τα ΚΚ με τα μέσα ενημέρωσης δεν ακολούθησε την ίδια πορεία σε όλα τα βαλκανικά κράτη, ενώ ήλθε και σε διάσταση με τα τεκταινόμενα στις χώρες του σοβιετικού μπλοκ στην κεντρική Ευρώπη. Έτσι στη Βουλγαρία τα μέσα ενημέρωσης τέθηκαν από αρχή κάτω από τον απόλυτο έλεγχο του ΚΚ και παρέμειναν μέχρι το 1989 αν και στη δεκαετία του 1980 σημειώθηκαν κάποιες προσπάθειες φιλελευθεροποίησης. Αντίθετα στη Ρουμανία η διαδικασία ποδηγέτησης των ΜΜΕ καθυστέρησε χρονικά, αλλά βρήκε την πλήρη εφαρμογή της στη δεκαετία του 1980. Στην Αλβανία τα μέσα παρέμειναν σφιχτά εναγκαλισμένα από το -κομμουνιστικό- Κόμμα Εργασίας σε τέτοιο βαθμό που έθετε ακόμη και τη σκέψη για φιλελευθεροποίηση των ΜΜΕ στη σφαίρα της φαντασίας. Η Γιουγκοσλαβία από την άλλη ακολουθώντας τη δική της πορεία διατήρησε την πολυφωνία μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Ο έλεγχος που ασκούσε το Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας σε όλα τα μέσα ενημέρωσης ήταν ασφυκτικός. Ουσιαστικά ήταν αδύνατον να περάσει οποιαδήποτε πληροφορία στον Τύπο χωρίς την εκ των προτέρων έγκριση του Κόμματος. Η αποσταλινοποίηση που είχε ξεκινήσει στη Σοβιετική Ένωση μετά την άνοδο του Χρουτσώφ στην εξουσία και που εκφράστηκε με κάποια μορφή ελευθερίας στον Τύπο δεν μετέβαλε το τοπίο στη Βουλγαρία πέρα από την αντικατάσταση του Τσερβένκωφ από τον Ζίφκωφ στη θέση του ηγέτη του ΚΚΒ και της χώρας. Κάθε μέρα τα νέα στην τηλεόραση άρχισαν με τις δραστηριότητες του Ζίφκωφ. Η τηλεόραση κάλυπτε καθημερινά όλες τις δραστηριότητές του και τις οποίες πρόβαλλε κατά προτεραιότητα. Κανένα άλλο μέλος του ΚΚΒ, όσο υψηλόβαθμο και να ήταν δεν εμφανιζόταν ποτέ στην τηλεόραση. Ουσιαστικά η τηλεόραση αναπαρήγαγε το πολιτικό μοντέλο της Βουλγαρίας, όπου κανένας δεν είχε το δικαίωμα να διαφωνήσει με τον Ζίφκωφ.¹⁶ Στην τηλεόραση εμφανιζόταν ο παρουσιαστής, ο οποίος ουσιαστικά διάβαζε τις επίσημες ανακοινώσεις. Οι λήψεις από την καθημερινή ζωή της Βουλγαρίας ήταν λίγες και ουσιαστικά αφορούσαν δραστηριότητες του κομμουνιστικού καθεστώτος, όπως εθνικές γιορτές και επετείους, μεγάλα έργα, συγκεντρώσεις του ΚΚ, κλπ.).¹⁷

Διο δεκαετίες αργότερα όμως οι διεθνείς συγκυρίες είχαν αλλάξει. Ο Ψυχρός Πόλεμος είχε αρχίσει να μπαίνει στην τελευταία φάση του, ενώ με το θάνατο του Λεονίντ Μπρέζνιεφ η Σοβιετική Ένωση μπήκε σε μια φάση αστάθειας. Στη Βουλγαρία ο Ζίφκωφ συναισθάνθηκε τις επερχόμενες αλλαγές και προέβη σε ένα άνοιγμα προς τους διανοούμενους παραχωρώντας στους συγγραφείς και τους δημοσιογράφους προνόμια και κοινωνική καταξίωση και εντάσσοντας κάποιους από αυτούς στην νομενκλατούρα της χώρας, όπως τον Γκιόργκι Τζαγκάρωφ και τον Λιούμπομιρ Λέβτσεφ. Η κίνηση του Ζίφκωφ είχε το χαρακτήρα της αποτροπής ενός κινήματος εναντίον του και όχι της φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος. Όποιοι επιθυμούσαν να αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους έχαναν την ίδια στιγμή τα προνόμια τους ή ακόμη και τη ζωή τους, όπως συνέβη το 1978 με τον Γκιόργκι Μαρκόφ, ο οποίος δολοφονήθηκε στο Λονδίνο από τις μυστικές υπηρεσίες της Βουλγαρίας.

Στην κομμουνιστική Ρουμανία η σχέση των μέσων ενημέρωσης με την εξουσία πέρασε από τις εξής φάσεις:

A) 1947-1965: Στην περίοδο αυτή λειτουργούσαν κάποιες εφημερίδες ανεξάρτητες. Σταδιακά όμως και παράλληλα με τη σταθεροποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος στην εξουσία απαγορεύτηκε η κυκλοφορία όλων των εφημερίδων και η λειτουργία όλων των παλαιών μέσων ενημέρωσης.

B) 1965-1971: Η περίοδος αυτή άρχισε με την άνοδο του Τσαουσέσκου στην εξουσία. Μέχρι να νιώσει σίγουρος για τον εαυτό του και να ελέγξει πλήρως το κόμμα έκανε μια προσπάθεια βελτίωσης της όψης του κομμουνισμού με το άνοιγμα προς τα δυτικά μέσα ενημέρωσης και την κυκλοφορία στη Ρουμανία ξένων βιβλίων.

Γ) 1971-1978: Μετά την επιστροφή του Τσαουσέσκου από μια μακρά περιοδεία στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Κίνας και της Κορέας ξεκίνησε στη Ρουμανία μια πολιτιστική επανάσταση στα πρότυπα εκείνης της Κίνας και έγινε μια προσπάθεια για τη δημιουργία του "νέου σοσιαλιστικού ατόμου". Προοδευτικά η πίεση και ο παρεμβατισμός προς τα μέσα ενημέρωσης αυξήθηκε. Από το 1977 όλα τα μέσα ενημέρωσης υπάγονταν στο Συμβούλιο της Σοσιαλιστικής Εκπαίδευσης και Πολιτισμού, το οποίο υπάγονταν με τη σειρά του στο Υπουργικό Συμβούλιο και στην Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΡ, επομένως όλα τα μέσα ενημέρωσης ελέγχονταν άμεσα από το κόμμα.¹⁸ Ο Τσαουσέσκου αναμείχθηκε ενεργά τόσο στη σύνταξη των νόμων όσο και στον επιλογή των αρχισυντακτών όλων των μέσων ενημέρωσης.

Δ) 1978-1989: Πρόκειται για την περίοδο της σκλήρυνσης του κομμουνισμού και της προσωποποίησης του καθεστώτος με τη συγκέντρωση όλων των εξουσιών στα χέρια του Τσαουσέσκου.¹⁹ Την εποχή που άρχισε να διαφαίνεται μια χαλάρωση στα άλλα κράτη της ανατολικής Ευρώπης στη Ρουμανία ο έλεγχος των μέσων ενημέρωσης έγινε ασφυκτικός. Η γκλάσνοστ άλλωστε ποτέ δεν έγινε αποδεκτή από τον Τσαουσέσκου. Ο Τύπος έπρεπε να υμνεί το Κόμμα και κυρίως τον Τσαουσέσκου.

Στην Αλβανία το Κόμμα Εργασίας σε όλη τη διάρκεια της κομμουνιστικής διακυβέρνησης κράτησε υπό τον έλεγχό του τα μέσα ενημέρωσης, χωρίς να υπάρξει κάποια περίοδος χαλάρωσης. Ο ηγέτης του Κομμουνιστικού Κόμματος Αλβανίας, ο Εμβέρ Χότζα έδειχνε μεγάλη σπουδή για την ανάπτυξη των μέσων ενημέρωσης στην Αλβανία διότι κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη Γαλλία συνεργάστηκε με την εφημερίδα του Γαλλικού ΚΚ *Humanite* γράφοντας άρθρα εναντίον του ισχύοντος καθεστώτος της Αλβανίας.²⁰

Τα μέσα ενημέρωσης χρησιμοποιούνταν για την προώθηση της σκέψης και των έργων του Εμβέρ Χότζα. Η Αλβανία έχοντας ακολουθήσει το δικό της δρόμο του απομονωτισμού, αποκομμένη ακόμη και από τις δυο μεγάλες κομμουνιστικές δυνάμεις, τη Σοβιετική Ένωση και τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, είχε θέσει όλα τα μέσα ενημέρωσης και μεγάλους οικονομικούς πόρους στην προώθηση της σκέψης του στις άλλες χώρες και τους λαούς. Ο ίδιος ο Χότζα θεωρούσε τον εαυτό του μεγάλο συγγραφέα, είχε γράψει 50 βιβλία και εξέδιδε αρκετά περιοδικά. Η μετάφραση των κειμένων του σε όλες τις γλώσσες δέσμευε ίσως και το 50% του συνολικού προϋπολογισμού και του χαρτιού των τυπογραφείων.²¹

Πολλά χρήματα δίνονταν για τη λειτουργία των βραχέων κυμάτων του ραδιοφώνου. Το Radio Tirana διέθετε αναμεταδότες 500 KW ικανούς να μεταδώσουν σήμα σε όλο τον κόσμο μέσα από τα βραχεία κύματα. Οι πομποί και οι αναμεταδότες χρησιμοποιούνταν για να μεταδίδουν σε 20 γλώσσες σε όλο τον κόσμο τις θεωρίες του Χότζα για εξαγωγή της σοσιαλιστικής επανάστασης προς την εργατική τάξη των δυτικών χωρών, έτσι ώστε να νικήσει ο κομμουνισμός και να ενισχυθεί η Αλβανία, η μόνη πραγματικά σοσιαλιστική χώρα. Επρόκειτο για μια τεράστια επιχείρηση προπαγάνδας για μια μικρή χώρα όπως η Αλβανία.²²

Μετά το θάνατο του Χότζα ο διάδοχός του Ραμίζ Αλία προσπάθησε να επιφέρει κάποιες αλλαγές στο εσωτερικό της χώρας και στην εξωτερική πολιτική. Βοηθεί στην ανανεωτική προσπάθεια ήταν τα μέσα ενημέρωσης. Το Φεβρουάριο του 1988 στάλθηκε αντιπροσωπεία στο Βελιγράδι για να συμμετάσχει στη Βαλκανική

Διάσκεψη Συνεργασίας. Για πρώτη φορά παραβρέθηκε και πολυμελές τηλεοπτικό συνεργείο, που κινηματογράφησε τη διάσκεψη.²³ Επίσης την ίδια εποχή εμφανίστηκαν στην Αλβανία τηλεοπτικοί δέκτες που επέτρεπαν τη λήψη προγραμμάτων από την Ιταλία, τη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα.²⁴

3.5. Οι δημοσιογράφοι

Ποιοι ήταν οι δημοσιογράφοι στα ανατολικά κράτη και ποια ήταν η θέση τους στο σύστημα διακυβέρνησης και στο κοινωνικό σύνολο; Ποιοι ήταν οι αφανείς πνευματικοί εργάτες που γέμισαν καθημερινά τις σελίδες των εφημερίδων με τα υμνολόγια των κομμουνιστών ηγετών και συνέτασσαν τα μονότονα δελτία ειδήσεων στην τηλεόραση και το ραδιόφωνο;

Ουσιαστικά επρόκειτο για μια ολιγάριθμη ομάδα ατόμων, απόλυτα ελεγχόμενων από το ΚΚ, οι οποίοι αποκτούσαν θεωρητική παιδεία, αλλά η επαγγελματική τους κατάρτιση ήταν ελλιπής. Καθημερινός σκοπός όλων ήταν η προώθηση της πολιτικής του ΚΚ και όχι η ενημέρωση του κοινού.

Η παιδεία των δημοσιογράφων στις ανατολικές χώρες ήταν πολύ διαφορετική από εκείνη των συναδέλφων τους στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες και στις ΗΠΑ. Το περιεχόμενο των σπουδών των δημοσιογράφων ήταν αποκλειστικά θεωρητικό με σκοπό να μεταδώσει στους σπουδαστές τους ιδεολογικούς στόχους του κομμουνιστικού κόμματος. Μάθαιναν κυρίως το μαρξισμό λενινισμό, αλλά έδιναν μικρή σημασία στην εκπαίδευση στο γράψιμο.

Στη Ρουμανία όσοι επιθυμούσαν να γίνουν δημοσιογράφοι φοιτούσαν στη σχολή Πολιτικών Επιστημών ή στη Φιλολογία. Περίπου το 30% των δημοσιογράφων ήταν απόφοιτοι της κομματικής δημοσιογραφικής σχολής Stefan Georghiu. Υπήρχαν όμως και κάποιοι που απλά είχαν τελειώσει τη Β'/θμια εκπαίδευση. Στη Βουλγαρία και στην Αλβανία οι υποψήφιοι δημοσιογράφοι φοιτούσαν στο τμήμα Δημοσιογραφίας της σχολής της Φιλολογίας, ενώ στη Γιουγκοσλαβία οι περισσότεροι ήταν απόφοιτοι της σχολής Πολιτικών Επιστημών.²⁵

Στόχος της δημοσιογραφίας και των μέσων ενημέρωσης στη Ρουμανία ήταν η τόνωση της προσωπικότητας των ηγετών των ΚΚ και σπανιότερα και των άλλων υψηλόβαθμων κομματικών στελεχών, η μετάδοση και επεξήγηση της πολιτικής του κόμματος, η πολιτική-ιδεολογική εκπαίδευση του λαού, η καθοδήγησή του και η κινητοποίησή του για την επίτευξη των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών στόχων του καθεστώτος και τέλος η υπεράσπιση της πολιτικής του

καθεστώτος από τις επιθέσεις των ξένων μέσων ενημέρωσης. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Τσαουσέσκου οι δημοσιογράφοι έπρεπε να ήταν "μαχητές κομμουνιστές" και "ακτιβιστές του κομμουνιστικού κόμματος".²⁶

Η ισχυρή προσωπικότητα δεν αποτελούσε προσόν. Έπρεπε να συμπεριφέρονται ως γραφειοκράτες, ως μέρη ενός συστήματος, που οριζόταν από μια αρχή, μια εξουσία και που αποτελούνταν από πολλά μέρη, συνεργαζόμενα μεταξύ τους με σκοπό την επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου. Ο έλεγχος της εξουσίας πάνω στους δημοσιογράφους ήταν ασφυκτικός. Ακόμη και οι ερωτήσεις που απηύθυναν στους ηγέτες στις ελάχιστες συνεντεύξεις τύπου υπαγορεύονταν από την Επιτροπή Τύπου της ΚΕ του ΚΚΡ.²⁷ Μπορεί στην τηλεόραση, στις εφημερίδες και στο Agerpres να έλειπαν όλα τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας και μετάδοσης των ειδήσεων, αλλά στην πραγματικότητα δεν ήταν απαραίτητα αφού ο σκοπός δεν ήταν η ενημέρωση, αλλά η προπαγάνδα.²⁸

Στη Βουλγαρία οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι αυτολογοκρίνονταν προκειμένου να μην προκαλέσουν την αντίδραση του καθεστώτος, αντίδραση που θα επέφερε όχι μόνον την απόλυσή τους, αλλά και την πλήρη απαξίωσή τους από κάθε οικονομική, κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα. Κάποιοι Βούλγαροι δημοσιογράφοι προσπάθησαν να ακολουθήσουν τις προτροπές του Χρουτσώφ, όπως αυτές είχαν διατυπωθεί στο μνημειώδη λόγο του εναντίον του σταλινισμού το 1956, αλλά δεν βρήκαν θετική ανταπόκριση από το ΚΚΒ. Μάλιστα το 1958 κατ' εντολήν του Ζίφκωφ, γενικού γραμματέα του ΚΚΒ, απολύθηκαν όλοι οι δημοσιογράφοι και συγγραφείς που είχαν τολμήσει να ασκήσουν ανεξάρτητη δημοσιογραφία και καθαιρέθηκε η ηγεσία της Ένωσης Βουλγάρων Συγγραφέων.²⁹

Στην Αλβανία στη διάρκεια της διακυβέρνησης του Εμβέρ Χότζα οι δημοσιογράφοι ήταν ελάχιστοι. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία ήταν απόφοιτοι του Τμήματος Δημοσιογραφίας του Κρατικού Πανεπιστημίου των Τιράνων. Το Τμήμα Δημοσιογραφίας σταμάτησε να λειτουργεί το 1973, λόγω των πολύ περιορισμένων αναγκών του καθεστώτος για παραγωγή δημοσιογράφων και του είδους της δημοσιογραφίας που ήταν επιτρεπτή από το καθεστώς.³⁰

Η κύρια προϋπόθεση για την άσκηση της δημοσιογραφίας ήταν η κάρτα μέλους του Κομμουνιστικού Κόμματος Αλβανίας και η πειθήνια υποταγή στην κομματική γραμμή. Άλλα επαγγελματικά προσόντα πέρα από την άριστη γνώση τα μαρξιστικής διαπαιδαγώγησης δεν ήταν απαραίτητα, αφού ο Τύπος και η Τηλεόραση είχαν σκοπό περισσότερο προπαγανδιστικό και λιγότερο ενημερωτικό. Οι

δημοσιογράφοι δεν θεωρούνταν σημαίνοντα πρόσωπα στην κομμουνιστική κοινωνία. Στην πραγματικότητα οι δημοσιογράφοι ήταν στην πραγματικότητα ακροατές του εκπροσώπου της κυβέρνησης ή του κόμματος. Κανένας σχεδόν δεν είχε καλύψει διαζώσης πραγματικά γεγονότα, καθώς δεν εγκατέλειπαν τα γραφεία της κομματικής εφημερίδας. Ο Τύπος εργαζόταν με σκοπό να καλύψει τις καταστάσεις και τα γεγονότα και όχι για να τα φέρει στη δημοσιότητα.³¹ Ελάχιστοι είχαν ταξιδέψει σε άλλες χώρες, αφού τέτοιες πολυτέλειες επιτρέπονταν μόνο στα πιο έμπιστα άτομα του Χότζα και του Αλία. Οι Αλβανοί δημοσιογράφοι ήταν εξαιρετικά αποκομμένοι από τους δημοσιογράφους οποιασδήποτε άλλης χώρας. Λίγοι ήταν οι δημοσιογράφοι που αντιστάθηκαν στο καθεστώς. Οι περισσότεροι το υπηρέτησαν πιστά.³²

Πάντως σε όλες τις χώρες οι δημοσιογράφοι αντιμετώπιζαν τα ίδια προβλήματα: Πλήρη έλλειψη ελευθερίας του λόγου, λογοκρισία από τις αρχές και πίεση άμεση και έμμεση, ώστε να δημιουργούν ψευδείς εικόνες για την καθημερινή ζωή στις χώρες τους. Οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι δημιουργούσαν μια πλήρως ψευδή εικόνα της κοινωνίας, την οποία δέχονταν ως πραγματική οι αναγνώστες, κάποιες φορές και οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι.³³ Ουσιαστικά τα μέσα ενημέρωσης παρουσίαζαν μια εικόνα ιδεατή και όχι την πραγματική.

Σε αντίθεση με τις κεντροευρωπαϊκές χώρες στην Αλβανία, τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία δεν υπήρξε εναλλακτική «υπόγεια» δημοσιογραφία. Αυτές οι κοινωνίες αναγκάστηκαν να περάσουν κατευθείαν από το σταλινισμό στη δημοκρατία.³⁴

3.6. Αυτοέλεγχος και λογοκρισία

Ο αυτοέλεγχος αποτελούσε κοινή συνισταμένη για όλους τους δημοσιογράφους στα κομμουνιστικά κράτη της Βαλκανικής εκτός της Γιουγκοσλαβίας. Οι δημοσιογράφοι πριν μπουν στη διάρκεια της εκπαίδευσής τους ή στα πρώτα βήματά τους στους επαγγελματικούς χώρους που εργάζονταν μάθαιναν ποιοι ήταν οι σκοποί του επαγγέλματός τους, τι επιτρεπόταν από την εξουσία, τι γινόταν απλά ανεκτό και τι υπερέβαινε τα εσκαμμένα με αποτέλεσμα να επισύρει την μομφή της εξουσίας ίσως και την αποπομπή και την παραδειγματική τιμωρία. Αλλωστε τίποτε δεν μπορούσε να τυπωθεί ή να προβληθεί χωρίς έγκριση. Κάθε εβδομάδα ο διευθυντής έδινε οδηγίες στους αρχισυντάκτες τι θα δημοσιεύσουν. Για τα μεγάλα γεγονότα ή για τις δραστηριότητες των ΚΚ υπήρχε ειδικός σκηνοθέτης που έδινε τις κατάλληλες οδηγίες. Στις εφημερίδες τα κείμενα ελέγχονταν από τους αρχισυντάκτες όχι για την ορθότητα της δημοσιογραφικής κάλυψης, αλλά για τη

στάση που έπαιρναν απέναντι στα θέματα και το μέγεθος της προώθησης της πολιτικής του ΚΚ και του ηγέτη του. Οι αρχισυντάκτες με τη σειρά τους ήταν υπόλογοι σε υψηλόβαθμα στελέχη για οτιδήποτε αφορούσε το μέσο ενημέρωσης που εργάζονταν. Επομένως οι αρχισυντάκτες και οι δημοσιογράφοι ήξεραν πολύ καλά τι επιτρεπόταν και τι όχι και φυσικά καθόριζαν από πριν τη δράση τους. Έτσι μπορεί να μην υπήρχε λογοκρισία επίσημα, αλλά υπήρχε πολύ ισχυρός αυτοέλεγχος. Καθήκον του δημοσιογράφου ήταν να εξασφαλίζει τα γεγονότα που του επέτρεπαν να αγιοποιεί την εικόνα του ηγέτη, τη νομιμοποίηση των πράξεών του, την αληθοφάνεια των διακηρύξεών του.³⁵

Η μονομέρεια στην πληροφόρηση οφειλόταν επίσης στη λογοκρισία, που ίσχυε σε όλα τα ανατολικά κράτη. Στην Ουγγαρία και τη Βουλγαρία είχε τη μορφή του αυτοελέγχου και της αυτολογοκρισίας. Στην ανατολική Γερμανία η λογοκρισία λειτουργούσε κανονικά, όπως και στην Πολωνία μετά την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου από τον Γιαρουζέλσκι τη δεκαετία του 1980. Στην Αλβανία, η λογοκρισία ασκούσαν από τους πολιτικούς κομισάριους στις εφημερίδες, στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση. Στη Ρουμανία, αν και είχε καταργηθεί επίσημα η λογοκρισία ήδη από το 1977 και είχε διαλυθεί η Επιτροπή Τύπου της ΚΕ του ΚΚΡ, ωστόσο η λογοκρισία ποτέ δεν έπαψε να υπάρχει. Μάλιστα στη δεκαετία του 1980 η λογοκρισία έγινε ακόμη πιο αυστηρή καθώς ασκούσαν σε πολλά επίπεδα και δεν αφορούσε μόνο τα κείμενα αλλά και τη δημοσίευση φωτογραφιών της επικαιρότητας και του αρχείου. Αντίθετα ήταν εξαιρετικά περιορισμένη στη Γιουγκοσλαβία με αποτέλεσμα οι δημοσιογράφοι να λειτουργούν περισσότερο με επαγγελματικά και λιγότερο με πολιτικά κριτήρια.³⁶

Η λογοκρισία δεν επενέβαινε μόνο στις εσωτερικές υποθέσεις και σε όσες ειδήσεις έφθαναν από τις δυτικές χώρες, αλλά και σε θέματα που άπτονταν των σχέσεων των κομμουνιστικών χωρών με άλλα -επίσης κομμουνιστικά- κράτη και στις σχέσεις τους με τις δυο "μητέρες" του κομμουνισμού, τη Σοβιετική Ένωση και την Κίνα. Έτσι παρότι η Ρουμανία είχε πολύ στενές σχέση με τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, οι Ρουμάνοι δεν έμαθαν τίποτε για τις πολιτικές αλλαγές στη χώρα αυτή μετά το θάνατο του Μάο ούτε στα πλαίσια του ΚΚ (συμμορία των τεσσάρων) ούτε τις φοιτητικές διαδηλώσεις στην Τιέν αν Μεν. Ακόμη περισσότερο η ρουμανική τηλεόραση έπαψε να προβάλλει ειδήσεις από τη Σοβιετική Ένωση και τις χώρες-δορυφόρους της μετά την έναρξη της περεστρόικα.³⁷

Το ίδιο έγινε στην Αλβανία αλλά για άλλους λόγους. Στο διάστημα 1962-1978 που η Αλβανία αποτελούσε τον πιο πιστό σύμμαχο της Κίνας, το ραδιόφωνο -κυρίως- και οι εφημερίδες σε μικρότερο βαθμό πληροφορούσαν τους Αλβανούς για τα τεκταινόμενα στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας. Η πληροφόρηση διακόπηκε το 1978 διότι η Αλβανία διέκοψε τις διπλωματικές σχέσεις της με την Κίνα λόγω της πρόσκλησης του στρατάρχη Τίτο, ηγέτη της Γιουγκοσλαβίας, στην Κίνα τον Σεπτέμβριο του 1977 και της θερμής υποδοχής που του επιφυλάχθηκε. Έκτοτε και μέχρι τις επαναστατικές αλλαγές που σάρωσαν τη χώρα το 1991 το Radio Tirana μετέδιδε μόνο εσωτερικές ειδήσεις, κυρίως για τη δράση του Εμβέρ Χότζα και των άλλων αξιωματούχων του Αλβανικού Κόμματος Εργασίας και -φυσικά- μουσική.³⁸

Ο Τοντόρ Ζίφκωφ στη Βουλγαρία έβλεπε τις αναταράξεις και τις αλλαγές στις άλλες χώρες του κομμουνιστικού στρατοπέδου ως μια πιθανή απειλή για την εξουσία του. Έτσι φρόντιζε να περιορίζει στο ελάχιστο τη δημοσιότητα που λάμβαναν τα γεγονότα αυτά στο εσωτερικό της Βουλγαρίας. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 η ειδησεογραφία για τη δημιουργία, τη δράση της Αλληλεγγύης στην Πολωνία και τη δικτατορία του στρατηγού Γιαρουζέλσκι υποβαθμιζόταν συνειδητά. Στα τέλη της ίδιας δεκαετίας ο Ζίφκωφ απήντησε στο κάλεσμα του Γκορμπατσώφ για *γκλάσνοστ* με την αποπομπή δυο αξιωματούχων του ΚΚΒ, οπαδών της πολιτικής του Γκορμπατσώφ, με τη μείωση των δημοσιευμάτων για τη Σοβιετική Ένωση και με την έκκληση προς τους διανοούμενους για μια "νέα πολιτιστική επανάσταση".³⁹

Αντίθετα τα έντυπα και τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης πληροφορούσαν τους λαούς της Γιουγκοσλαβίας για τα εσωτερικά και εξωτερικά θέματα χωρίς τις απαγορεύσεις, αποκρύψεις, διαστρεβλώσεις των χωρών του σοσιαλιστικού μπλοκ, ενώ οι δημοσιογράφοι απολάμβαναν μεγάλης εκτίμησης για την ποιότητα του έργου τους στις δυτικές χώρες.⁴⁰

3.7. Η απάθεια των πολιτών

Αντίθετα με ότι γινόταν πιστευτό στις χώρες της Δύσης μέχρι τη δεκαετία του 1990 η προπαγάνδα δεν γινόταν πιστευτή από όλους. Ήταν αποδεκτή ως ένα αναγκαίο κακό στα πλαίσια του συστήματος. Οι πολίτες αγόραζαν εφημερίδα γιατί είχαν συνηθίσει να την αγοράζουν ή διότι λόγω της θέσης τους ως κομματικά στελέχη έπρεπε να είναι συνδρομητές στα κομματικά έντυπα. Παρακολουθούσαν τηλεόραση διότι δεν είχαν τίποτε καλύτερο να κάνουν, διότι η τηλεόραση ήταν η μόνη διέξοδος στη μονότονη ζωή τους. Το ραδιόφωνο δεν ήταν προσίτο σε όλους,

καθώς και οι ραδιοφωνικοί δέκτες ήταν λίγοι και το ΚΚ το χρησιμοποιούσε κυρίως ως προπαγανδιστικό μέσο για την εξαγωγή της σοσιαλιστικής επανάστασης. Μόνο στη Ρουμανία στην εποχή του Τσαουσέσκου το ραδιόφωνο επέτρεπε κάπως μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης σε σχέση με τις εφημερίδες και την τηλεόραση.⁴¹

Όμως οι περισσότεροι δεν έδιναν βάση στα όσα μετέδιδε η τηλεόραση και έγραφαν οι εφημερίδες καθώς γνώριζαν ότι ο στόχος τους δεν ήταν η παροχή ενημέρωσης. Ο καθένας ξεχωριστά και όλοι συγχρόνως είχαν μάθει να διαβάζουν "ανάμεσα στις γραμμές" δηλαδή να ανιχνεύουν μέσα από τις εκφράσεις των δημοσιογράφων και από την εμφάνιση ή την εξαφάνιση των ονομάτων των κομματικών στελεχών τις αλλαγές στα ανώτατα επίπεδα της πολιτικής ζωής. Με τον ίδιο τρόπο πληροφορούνταν και την πορεία των σχέσεων της χώρας τους με τον υπόλοιπο κόσμο. Η έλλειψη πληροφόρησης γεννούσε την παραπληροφόρηση. Κατά καιρούς φήμες διέτρεχαν κοινωνίες ολόκληρες με θέμα είτε την υγεία των "αθάνατων" κομματικών ηγετών, είτε τις σχέσεις με άλλες χώρες, είτε με τις εξελίξεις στο εσωτερικό των κομμουνιστικών κομμάτων. Και από την ώρα που εισέβαλλε η τηλεόραση στη ζωή τους οι πολίτες που ζούσαν κοντά στα σύνορα είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθούν τα τηλεοπτικά ενημερωτικά προγράμματα των άλλων χωρών.

Έτσι λειτουργούσαν τρεις διαφορετικοί κόσμοι πληροφόρησης:

1. Ο επίσημος με σκοπό να ελέγχει τους πολίτες και να αποτρέπει κάθε άλλη αντίθετη προς την επίσημη πληροφόρηση
2. Ο παράνομος, που βασιζόταν στις φήμες και στις διαδόσεις που κυκλοφορούσαν από άτομο σε άτομο και πολύ συχνά δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα, και
3. Εκείνος των δυτικών μέσων ενημέρωσης⁴²

Η αντίδραση των πολιτών, που διέλαθε της προσοχής των ηγετών και των κομματικών αξιωματούχων, ήταν καθαρά παθητική και σε επίπεδο ατομικό και σε καμιά περίπτωση δεν πήρε τη μορφή της οργανωμένης αντίδρασης όπως στην κεντρική Ευρώπη, όπου στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 ο έλεγχος του Κομμουνιστικού Κόμματος στην Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία και την Ουγγαρία είχε αρχίσει να χαλαρώνει.

Ανεξάρτητα από τις απαγορεύσεις που επέβαλλε το κομμουνιστικό καθεστώς οι Ρουμάνοι συνήθιζαν να ακούνε τους ραδιοφωνικούς σταθμούς Radio Free Europe, BBC, Voice of America, Deutsche Welle προκειμένου να πληροφορούνται για τα

τεκταινόμενα στη χώρα τους. Δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία, αλλά οι Ρουμάνοι παρακολουθούσαν επίσης τους ιταλικούς και αυστριακούς καθώς και τους σοβιετικούς ραδιοφωνικούς σταθμούς μετά την έναρξη της περестρόικα.⁴³ Όταν μάλιστα στη δεκαετία του 1980 η ρουμανική τηλεόραση μείωσε σταδιακά την παραγωγή τηλεοπτικών εκπομπών σε λιγότερο από 4 ώρες την ημέρα, οι Ρουμάνοι για να συνεχίσουν να ενημερώνονται κατασκεύασαν εκατοντάδες χιλιάδες δορυφορικά πιάτα μόνοι τους για να πιάσουν τους τηλεοπτικούς σταθμούς των άλλων χωρών και αγόραζαν με μανία λεξικά των γλωσσών των γειτονικών χωρών για να καταλαβαίνουν τι λένε.⁴⁴

Πάντως στη Βουλγαρία, όπως και σε όλες τις άλλες κομμουνιστικές χώρες εκτός από την κομμουνιστική κουλτούρα και ιδεολογία που εκφραζόταν μέσα από ένα ισχυρό κόμμα και κρατικούς μηχανισμούς υπήρχε και η ανεπίσημη ιδεολογία. Αυτή αναπτύχθηκε στη Βουλγαρία στις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Επρόκειτο ουσιαστικά για κάποιες ομάδες φίλων ή νεαρών οπαδών κάποιων ατόμων, που εκτιμούσαν ιδιαίτερα ποιήματα και ποιητές που δεν εγκρίνονταν από το κράτος. Παρ' ότι προσπαθούν να μιμηθούν την οργάνωση της επίσημης κουλτούρας, ωστόσο δεν μπόρεσαν να απευθυνθούν στο ευρύ κοινό, διότι δεν είχαν καμιά πρόσβαση στα μέσα ενημέρωσης. Στη δεκαετία του 1980 όμως εμφανίστηκαν κάποια άρθρα και κάποια βιβλία που προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τα προβλήματα της βουλγαρικής κοινωνίας με διαφορετικό από το επίσημο πρίσμα. Οι συγγραφείς εκφράζονταν με αλληγορικό τρόπο και δεν έλεγαν τα πράγματα με το όνομά τους για να μην τιμωρηθούν από το καθεστώς. Δεν θα πρέπει όμως να υπερεκτιμηθεί η σημασία και η απήχηση αυτών των κύκλων, διότι δεν υπήρχαν στη Βουλγαρία ούτε αντιφρονούντες διανοούμενοι όπως ο Χάβελ και ο Ζαχάρωφ, ούτε μια εναλλακτική λαϊκή κουλτούρα, όπως ο καθολικισμός στην Πολωνία.⁴⁵

Όσο κυβερνούσε τη χώρα το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανία οι ειδήσεις ήταν πανομοιότιπες σε όλα τα μέσα ενημέρωσης, ενώ ακόμη και ο τρόπος παρουσίασης τους ήταν κοινός για όλα τα μέσα, έντυπα και ηλεκτρονικά. Οι εφημερίδες, το ραδιόφωνο και η τηλεόραση έλεγαν την «αλήθεια», την αλήθεια του ΚΚ. Με το σταλινικό αυτό τρόπο διακυβέρνησης γαλουχήθηκαν όλες οι γενιές των Αλβανών. Οι υπέρμαχοι του καθεστώτος και οι αντιπολιτευόμενοι δεν είχαν γνωρίσει άλλο τρόπο έκφρασης, τη διαφορά στην ενημέρωση. Όμως ο αλβανικός λαός από την άλλη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 απέκτησε τη δυνατότητα να κρίνει την ηγεσία του έστω και σιωπηλά. Η είσοδος της τηλεόρασης στην ιδιωτική ζωή των Αλβανών δεν

έφερε στα σπίτια μόνο την προπαγάνδα του ΚΚ αλλά και τον αντίλογο. Όσο κι αν προσπαθούσε το κομμουνιστικό καθεστώς να ελέγξει απόλυτα την πληροφόρηση των πολιτών, ωστόσο αυτό δεν έγινε εφικτό, διότι οι Αλβανοί είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθούν τις τηλεοπτικές μεταδόσεις από την Ιταλία και την Ελλάδα. Και παρακολουθούσαν τις ψυχαγωγικές εκπομπές παρότι η πράξη τους θεωρούνταν ενέργεια εγκληματική. Το πρωί οι φοιτητές και οι μαθητές μάθαιναν για το μεγαλείο του Αλβανικού Κόμματος Εργασίας και το βράδυ έβλεπαν στην ιταλική και την ελληνική τηλεόραση ακριβώς τα αντίθετα.⁴⁶

3.8. Η αμφισβήτηση της κομματικής αλήθειας

Αντίθετα από ότι πιστεύουν οι περισσότεροι στη Δύση αλλά και στις πρώην κομμουνιστικές χώρες τα μέσα ενημέρωσης έπαιζαν ένα σημαντικό ρόλο στην πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων κυρίως στη Ρουμανία και την Αλβανία όπου η καταπίεση ήταν έντονη και λογικά δεν έπρεπε να περιμένει κανείς την παραμικρή αντίθεση στις κομματικές ηγεσίες. Αντίθετα στις χώρες όπου η μετάβαση στη δημοκρατία έγινε ομαλότερα τα μέσα ενημέρωσης δυσκολεύτηκαν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες και αρκετά παρέμειναν ταυτισμένα με το παλιό καθεστώς μέχρι τέλους.

Στην κεντρική Ευρώπη ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 τα κομματικά μέσα ενημέρωσης άρχισαν να δέχονται σοβαρή αμφισβήτηση. Στην Πολωνία το Κομμουνιστικό Κόμμα ποτέ δεν είχε καταφέρει να ελέγξει πλήρως τα μέσα ενημέρωσης. Ακόμη και μετά την επιβολή του στρατιωτικού νόμου το 1981 συνέχισαν να κυκλοφορούν παράνομα πολλά έντυπα. Το 1985 κυκλοφορούσαν 42 καθημερινές εφημερίδες με συνολική κυκλοφορία 8.000.000 φύλλα. Ο παράνομος Τύπος σύμφωνα με μαρτυρίες το 1986 αριθμούσε σχεδόν 700 εφημερίδες, περιοδικά και φυλλάδια και διαβάζονταν από 3.000.000 άτομα. Η δεκαπενθήμερη -παράνομη- εφημερίδα *Tygodnik Mazowsze* πωλούσε 60.000-80.000 φύλλα.⁴⁷

Στην Ουγγαρία ο παράνομος Τύπος έκανε την εμφάνισή του το 1976 και ενισχύθηκε σοβαρά μετά το 1980. Τότε άρχισαν να εκδίδονται και τα έντυπα *Beszelo*, *Hirmondo*, *Demokrata*, *Armlat*. Αρχικά οι δημοσιογράφοι χρησιμοποιούσαν ψευδώνυμα, αλλά μετά το 1980 άρχισαν να γράφουν στις εφημερίδες και τα υπόλοιπα έντυπα με τα πραγματικά τα ονόματά τους. Το 1986 ήταν μια χρονιά σταθμός καθώς ψηφίστηκε ένας νόμος με τον οποίο αφαιρούνταν από το Κομμουνιστικό Κόμμα (HSWP) το δικαίωμα να ελέγχει το περιεχόμενο των εφημερίδων.⁴⁸

Στην Τσεχοσλοβακία η κατάσταση ήταν διαφορετική. Μετά την επέμβαση των Σοβιετικών το 1968 απολύθηκαν πολλοί δημοσιογράφοι και το καθεστώς αύξησε την πίεση προς τα μέσα ενημέρωσης. Τότε οι διανοούμενοι της Χάρτας 77 επινόησαν ένα πρωτότυπο σύστημα επηρεασμού των μαζών. Έδιναν τις πληροφορίες που ήθελαν στους ανταποκριτές των δυτικών μέσων ενημέρωσης. Τα νέα έφθαναν και πάλι στην Τσεχοσλοβακία μέσω του VOA, του BBC και του RFE. Την ίδια εποχή κάποιοι εκδοτικοί οίκοι που διατηρούσαν σχέσεις με την Καθολική Εκκλησία άρχισαν να εκδίδουν περιοδικά με αντικομμουνιστική ιδεολογία. Το 1987 άρχισε να κυκλοφορεί η παράνομη εφημερίδα *Lidove Noviny* με συνεργάτες τον Βάτσλαβ Χάβελ, τη Ρίτα Κλίμοβα και τον Βάτσλαβ Κλάους.⁴⁹

Αλλά και στη Βουλγαρία στη δεκαετία του 1980 ο έλεγχος στα μέσα ενημέρωσης άρχισε να χαλαρώνει. Τότε δημιουργήθηκε η Ένωση Βούλγαρων Δημοσιογράφων, ενώ εμφανίστηκε και το Samizdat, ένας εκδοτικός οίκος, εκτός του κομμουνιστικού εκδοτικού συστήματος, που δημοσίευε κείμενα μη προβλεπόμενων Ρώσων συγγραφέων. Στο διάστημα 1984-1988 το περιοδικό *Narodna Kultura* (Λαϊκός Πολιτισμός) δημοσίευε συνεχώς άρθρα για την πολιτική, την εκπαίδευση, την οικονομία, το περιβάλλον, τα οποία στρέφονταν ευθέως ή καλυμμένα εναντίον του κυβερνώντος κομμουνιστικού κόμματος. Παρότι ο Ζίφκωφ προσπάθησε να αντιδράσει απολύοντας τον εκδότη του περιοδικού Στέφαν Πρόντεφ, ωστόσο ήταν θέμα πλέον χρόνου η αλλαγή στην πολιτική και κοινωνική ζωή της Βουλγαρίας.⁵⁰

Στο διάστημα 1947-1989 η Ρουμανία ήταν πραγματικά ένα αστυνομικό κράτος. Η Securitate παρακολουθούσε αμέτρητους ανθρώπους χρησιμοποιώντας το προσωπικό της και 700.000 πληροφοριοδότες, ο καθένας από τους οποίους έδινε πληροφορίες για 2-3 "υπόπτους". Παγίδευαν τα τηλέφωνα, άνοιγαν τα γράμματα, ερευνούσαν τα σπίτια και οποιοσδήποτε τολμούσε να ασκήσει κριτική στο καθεστώς γινόταν στόχος παρακολούθησης. Τον ακολουθούσαν αδιάλειπτα στους δρόμους και αυτοκίνητα παρέμεναν επί ημέρες έξω από το σπίτι του, έτσι ώστε να γίνει φανερό σε όλους τους Ρουμάνους, ότι τίποτε δεν μπορούσε να μείνει κρυφό από τη Securitate.⁵¹

Το αποτέλεσμα ήταν να μην υπάρξει κάποια μορφή οργανωμένης αντίδρασης όπως στην Ουγγαρία, την Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία ακόμη και στην ανατολική Γερμανία. Για τον ίδιο λόγο δεν υπήρξε αντιπολιτευόμενος Τύπος με τη μορφή της παράνομης διακίνησης εντύπων όπως γινόταν σε άλλες ανατολικές χώρες. Μόνο στην Τρανσυλβανία, όπου ζει η συγγενική μειονότητα, κυκλοφόρησαν 10 τεύχη του περιοδικού *Ellenpotok* στο διάστημα 1981-1983 και το *Hungarian Press of*

Transylvania στο διάστημα 1983-1986 μόνο στα ουγγρικά και τα οποία ασχολούνταν όχι μόνο με τα προβλήματα που απασχολούσαν τους Ούγγρους της Τρανσυλβανίας, αλλά και με τα γενικότερα προβλήματα της ρουμανικής κοινωνίας.⁵²

Κατά τη διάρκεια της εξέγερσης των πολιτών στην Τιμισοάρα και αργότερα στην υπόλοιπη Ρουμανία τα μέσα ενημέρωσης αρχικά κράτησαν σιγή ιχθύος. Αργότερα φιλοξένησαν -φυσικά- δηλώσεις του Τσαουσέσκου ότι οι διαδηλωτές ήταν "φασίστες", "τρομοκράτες" και "αλήτες". Στις 21 Δεκεμβρίου 1989 η ρουμανική τηλεόραση κάλυψε ζωντανά μια συγκέντρωση στο Βουκουρέστι όπου μίλησε ο Τσαουσέσκου και αποδοκιμάστηκε από το ακροατήριο. Την επόμενη ημέρα το ρουμανικό ραδιόφωνο ανακοίνωσε ότι η χώρα κηρύχθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης.⁵³ Τα πρώτα χρόνια μετά την πτώση του Τσαουσέσκου αρκετοί δημοσιογράφοι μίλησαν για κρυφά σήματα που καλούσαν το λαό σε εξέγερση μέσα από τα δελτία ειδήσεων, αλλά δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί η αλήθεια αυτών ισχυρισμών.⁵⁴

Στις 22 Δεκεμβρίου ο αντιστασιακός Mircea Dinescu, ο γνωστός ηθοποιός Ion Caramitru, ο σκηνοθέτης Sergiu Nicolaescu, ένα αξιωματικός του στρατού, εργαζόμενοι στην τηλεόραση και πολίτες εμφανίστηκαν στην τηλεόραση και ανακοίνωσαν την κατάληψη του τηλεοπτικού σταθμού και τη νίκη της επανάστασης. Γρήγορα το κτίριο της τηλεόρασης έγινε η ανεπίσημη έδρα του Μετώπου Εθνικής Σωτηρίας. Την ίδια μέρα η τηλεόραση έδειξε τη σύλληψη του Νίκου Τσαουσέσκου, γιου του Νικολάε και πλάνα από τα παλάτια των Τσαουσέσκου. Ένας γνωστός τηλεπαρουσιαστής, ο Petre Popescu βγήκε στον αέρα και είπε: "για 25 χρόνια εμείς [στη Ρουμανική Τηλεόραση] σας λέγαμε ψέματα. Σας υποσχόμαστε ότι στο εξής θα σας λέμε την αλήθεια."⁵⁵ Μάλιστα η τηλεόραση έδειχνε για πολλές μέρες αποσπάσματα από τη σύντομη δίκη των Τσαουσέσκου και τα πτώματά τους μετά την εκτέλεσή τους προκειμένου όλοι οι Ρουμάνοι να συνειδητοποιήσουν ότι η εποχή τους τελείωσε και ότι δεν θα μπορούσαν να επανέλθουν. Ήταν απαραίτητο στοιχείο η χρήση της τηλεόρασης για την απόδειξη της πραγματικότητας.⁵⁶

Η κατάσταση ήταν παρόμοια και στον χώρο του Τύπου. Στις 22 Δεκεμβρίου 1989 το προσωπικό της εφημερίδας του ΚΚ *Scinteia* αποφάσισε να κυκλοφορήσει μια νέα εφημερίδα, τη *Scinteia Poporului*, η οποία προσχωρούσε στο επαναστατικό κλίμα που συγκλόνιζε τη χώρα και κατήγγειλε το καθεστώς του Τσαουσέσκου. Δυο μέρες αργότερα μετονομάστηκε σε *Adevarul*. Παρόμοια ήταν η κατάσταση σε όλες τις εφημερίδες. Άλλαξαν όνομα και εκδοτική πολιτική αποκηρύσσοντας το μαρξισμό-

λενινισμό και περιεχόμενο. Όμως δεν ήταν καθόλου εύκολο να αλλάξουν και τρόπο γραφής, καθώς οι σελίδες τους συνέχιζαν να γράφονται από τους ίδιους δημοσιογράφους που μέχρι την 22^η Δεκεμβρίου επαινούσαν τον Τσαουσέσκου.⁵⁷ Ήταν απαραίτητη η επανεκπαίδευση όλων των δημοσιογράφων, έτσι ώστε να αρχίσουν και πάλι να λειτουργούν ως δημοσιογράφοι.

Στην Αλβανία δεν υπήρξε ούτε κίνημα, ούτε κάποια -έστω μικρή- μορφή αντιπολίτευσης. Οι διανοούμενοι ήταν συγκεντρωμένοι στα Τίρανα και υποστήριζαν με πάθος το κομμουνιστικό καθεστώς. Η μυστική αστυνομία, η Σιγκουρίμι κάλυπτε με τους πληροφοριοδότες της όλη τη χώρα σε τέτοιο βαθμό που ήταν αδύνατη κάθε οργανωμένη διαφωνία. Τα μέσα ενημέρωσης ελέγχονταν απόλυτα από το Κομμουνιστικό Κόμμα. Το 1988 με την παρότρυνση της ηγεσίας του ΚΚ τα αλβανικά μέσα ενημέρωσης άρχισαν εκστρατεία κατά της περεστρόικα κα του Γκορμπατσώφ διότι οι Αλβανοί κομμουνιστές ένιωθαν ότι οι αλλαγές στη Σοβιετική Ένωση θα επέφεραν αλλαγές και στην Αλβανία. Την ίδια όμως εποχή δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες κριτικές προσεγγίσεις της ιδεολογικής δογματικής κατεύθυνσης του κόμματος.⁵⁸ Το ΚΚ δεν αντέδρασε όπως παλιά. Το 1990 οι δημοσιογράφοι της εφημερίδας *Bashkimi* που ανήκε στο Δημοκρατικό Μέτωπο, οργάνωση στην οποία όφειλαν να ανήκουν όλοι οι Αλβανοί, διεκδίκησαν το δικαίωμα να αρθρογραφούν χωρίς λογοκρισία. Η κίνηση αυτή λειτούργησε ως καταλύτης και η αμφισβήτηση για το Αλβανικό ΚΚ αυξήθηκε.⁵⁹ Βαθμιαία άρχισε μια αλλαγή. Αυξήθηκαν σημαντικά οι βίβες για τους ξένους δημοσιογράφους που ήθελαν να επισκεφθούν την Αλβανία, ενώ άρχισε να γίνεται αισθητή η ελευθερία του λόγου σε ιδιωτικό και δημόσιο επίπεδο και να προωθείται το αίτημα για την εισαγωγή μεταρρυθμίσεων στην πολιτική ζωή της Αλβανίας.⁶⁰

Τότε, όταν πλέον είχαν καταρρεύσει τα κομμουνιστικά καθεστώτα στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, το Αλβανικό Κομμουνιστικό Κόμμα, ενεργώντας καθαρά στο πνεύμα του Χότζα αποφάσισε την υιοθέτηση αυστηρότερης πολιτικής στο πολιτικό και στο οικονομικό επίπεδο στο εσωτερικό της χώρας. Και έθεσε καθήκοντα για όλους. Για τον Τύπο και τα μέσα ενημέρωσης ζήτησε να βελτιώσουν τη δουλειά τους ώστε ο λόγος του κόμματος να φθάνει ταχύτερα στις μάζες και να χρησιμοποιεί επιχειρήματα και όχι γενικόλογη φρασεολογία και συνθηματολογία.⁶¹ Προσπαθούσε με άλλα λόγια να αυξήσει τον έλεγχο πάνω στο λαό, διότι δεν είχε να προσφέρει άλλη λύση.

Όμως η ισχύς του ΚΚ δεν ήταν πλέον η ίδια με το παρελθόν. Κατά τη διάρκεια των γεγονότων του Δεκεμβρίου του 1990 στην Αλβανία αρκετοί δημοσιογράφοι της τηλεόρασης πήραν μέρος στη φοιτητική εξέγερση και έμειναν μαζί με τους φοιτητές. Κανένας όμως δεν αποθανάτισε με την κάμερά του τα γεγονότα επειδή κάτι τέτοιο απαγορευόταν και διότι η επίσημη προπαγάνδα είχε καταγγείλει τις διαδηλώσεις.⁶²

Στις αρχές Ιανουαρίου 1991 η δραστηριότητα της αντιπολίτευσης δημοσιεύτηκε στον επίσημο τύπο και μεταδόθηκε από την τηλεόραση. Στις 5 Ιανουαρίου 1991 κυκλοφόρησε για πρώτη φορά η *Rilindja Demokratike*, η πρώτη αντιπολιτευόμενη εφημερίδα στην Αλβανία, εφημερίδα του Δημοκρατικού Κόμματος. Της επιτράπηκε να κυκλοφορεί 2 φορές την εβδομάδα και σε 60.000 φύλλα, ενώ η *Zeri-I-Popullit* κυκλοφορούσε 6 φορές την εβδομάδα σε 100.000 φύλλα. Η κυκλοφορία της στις αγροτικές περιοχές ήταν πολύ δύσκολη.⁶³

Στις 20 Φεβρουαρίου 1991, όταν οι φοιτητές γκρέμισαν το άγαλμα του Χότζα, το ΚΚ αντέδρασε έντονα. Όρισε νέο διευθυντή στην τηλεόραση, ένα σκληροπυρηνικό κομμουνιστή, με σκοπό να ελέγξει πλήρως την τηλεόραση. Η τηλεόραση έπρεπε να υπηρετεί το ΚΚ, όχι το λαό. Ήταν διαταγή, ένας άγραφος νόμος. Έτσι η Αλβανική τηλεόραση μετατράπηκε σε μια προεκλογική μηχανή του ΚΚ. Οτιδήποτε επρόκειτο να εκφωνηθεί περνούσε από λογοκρισία. Τελικά το Νοέμβριο του 1991 το προσωπικό κατέβηκε σε απεργία, η οποία διήρκεσε ένα μήνα και τελικά επικράτησε. Ορίστηκε νέος διευθυντής και η αλβανική τηλεόραση πέρασε στον έλεγχο του Κοινοβουλίου.⁶⁴

Στον προεκλογικό αγώνα της 31^{ης} Μαρτίου 1991 η κρατική τηλεόραση της Αλβανίας πρόβαλλε μόνο τους κυβερνητικούς υποψηφίους και γι αυτό επικρινόταν έντονα στις εκθέσεις των διεθνών παρατηρητών.⁶⁵ Επίσης οι ξένοι παρατηρητές των εκλογών που έφθασαν στην Αλβανία εμφανίστηκαν πολλές φορές στην τηλεόραση με κυβερνητικούς υποψηφίους με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι οι ξένοι στήριζαν το Αλβανικό Κόμμα Εργασίας.⁶⁶ Το γεγονός αυτό είχε σημαντική επίπτωση στο αποτέλεσμα των εκλογών καθώς στις αγροτικές περιοχές η ενημέρωση γινόταν αποκλειστικά από την τηλεόραση που ελέγχονταν από την κυβέρνηση και οι εφημερίδες της αντιπολίτευσης δυσκολεύονταν να κυκλοφορήσουν εκτός των μεγάλων πόλεων.⁶⁷ Το Δημοκρατικό Κόμμα διαμαρτυρήθηκε για τον αποκλεισμό του από τα μέσα ενημέρωσης και για τη ψυχολογική πίεση που είχε ασκηθεί στο λαό να ψηφίσει υπέρ του Κόμματος Εργασίας.⁶⁸

Σε πολλές πρώην κομμουνιστικές χώρες, και ιδίως στην Αλβανία, πολλοί κρατικοί αξιωματούχοι, ακόμη και μετά την πτώση του κομμουνισμού, προσπαθούν να ελέγξουν τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης και ενεργούν όπως σε ολοκληρωτικά καθεστώτα.⁶⁹

¹ Για την ενίσχυση που πρόσφεραν τα σοβιετικά στρατεύματα στη Ρουμανία και στη Βουλγαρία, βλ. πρόχειρα Χριστόδουλος Γιαλλουρίδης, «Τα βαλκανικά κράτη Γιουγκοσλαβία, Τουρκία, Ρουμανία, Βουλγαρία: Ιστορία - Πολιτικό σύστημα -Εξωτερική πολιτική», Χριστόδουλος Γιαλλουρίδης, Στέλιος Αλεφαντής (επιμ.), *Τα Βαλκάνια στο σταυροδρόμι των εξελίξεων* (Αθήνα, 1988), σσ.140-141, 152. Για τη βοήθεια που πρόσφεραν οι παρτιζάνοι της Γιουγκοσλαβίας στη σταθεροποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος Αλβανίας, βλ. στο ίδιο σσ.183-184.

² Hedwig de Smaele, "The Applicability of Western Mass Media on the Russian Media System", *European Journal of Communication*, τομ.14, τευχ.2, 1999, 175-176.

³ Βλ. πρόχειρα Partidul Communist Roman, *Programme of the Romanian Communist Party for the Building of the Multilaterally Developed Socialist Society and Romania 's Advance toward Communism* (Bucarest, 1975), σ.167.

⁴ Γιαλλουρίδης, *ό.π.*, σσ.143-144, 153, 186.

⁵ *Αυτ.*, σσ.144-145, 155

⁶ Βλ. <http://www.nationalradio.bg/English/about.htm#Horizont>.

⁷ John Egdar Reid Jr., "A Media System on the Verge of Change: TV Broadcasting in Bulgaria", Al. Hexter, L.Earle Reybold, Kimberly Conger (επιμ.), *The Post-Communist Press In Eastern and Central Europe: New Studies* (Georgia, 1992), σσ.108-109.

⁸ Peter Gross, *Mass Media in Revolution and National Development. The Romanian Laboratory* (Iowa, 1996), σ.12.

⁹ *Αυτ.*, σσ.10-11.

¹⁰ *Αυτ.*, σσ.9-10, 13.

¹¹ Kristo Frasherri, *The History of Albania (A Brief Survey)* (Tirana, 1964), σσ.285-286.

¹² *Free Press in South-eastern Europe. Albania: Starting From Scratch* στο www.dds.nl/~pressnow/dossier/albania.html.

¹³ Arben Xhixho, "Albania's Radio and Television", Al Hexter, L.Earle Reybold, Kimberly Conger (επιμ.), *The Post-Communist Press In Eastern and Central Europe: New Studies* (Georgia, 1992), σσ.28-29.

¹⁴ *Αυτ.*, σ.30.

¹⁵ Ivailo Znepolski, "Television and the Bastille or the Post-communist Storming of TV-Representations".

¹⁶ Znepolski, *ό.π.*

¹⁷ Gross, *ό.π.*, σσ.11-12.

¹⁸ *Αυτ.*, σ.9.

¹⁹ S. Pollo-A.Putto, *Ιστορία της Αλβανίας* (Θεσσαλονίκη, γ.χ.), σ.299.

²⁰ Al. Hexter, "The Albanian Press: Battling for more Freedom", Al. Hexter, L.Earle Reynold and Kimberly Conger (επιμ.), *The Post Communist Press In Eastern and Central Europe: New Studies* (Georgia, 1992), σ.15.

²¹ *Αυτ.*, σ.8. Arben Xhixho, "Albania's Radio and Television", Al. Hexter, L.Earle Reybold, Kimberly Conger (επιμ.), *The Post-Communist Press In Eastern and Central Europe: New Studies* (Georgia, 1992), σσ.28-29.

²² Τζέιμς Πέιφερ, Μιρόντα Βίκερς, *Αλβανία: Από την αναρχία σε μια βαλκανική ταυτότητα* (Αθήνα, 1998), σ.51.

²³ *Αυτ.*, σ.52.

²⁴ Gross, *ό.π.*, σσ.13-14. Ognian Zlatev, Danail Danov, *Training and Education of Journalists in Bulgaria: Current Situation and Basic Trends of Future Development* (Sofia, 2001), σ.2.

²⁵ Gross, *ό.π.*, σ.20.

²⁶ Peter Gross, "Before, During, and After: Journalism Education", Jerome Aumente, Peter Gross, Ray Hiebert, Owen V.Johnson, Dean Mills (επιμ.), *Eastern European Journalism Before, During and After Communism* (New Jersey, 1999), σ.150. Hexter, *ό.π.*, σσ.5-25.

²⁷ Thomas A. Mollison, "Television Broadcasting Leads Romania march Toward an Open, Democratic Society", *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, Χειμώνας 1998, 129.

²⁸ Andi Bejtja, Ilda Londo, Agim Doksani, *Education of Journalists in Albania* (Tirana, 2001), σ.1.

²⁹ Hexter, *ό.π.*, σ.16.

³⁰ *Αυτ.*

- ³³ Andreea Bradosin (αρχισυντάκτης εφημερίδας *Adevarul* της Ρουμανίας), «Η εμφάνιση του Τύπου για την εικόνα του προς τα έξω», ανακοίνωση στο συνέδριο «Ειρήνη και ανάπτυξη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: Ο ρόλος των ΜΜΕ» (Θεσσαλονίκη, 30/06-1/07/1997).
- ³⁴ Gross, *Education*, σ.152.
- ³⁵ Χhixho, *ό.π.*, σ.30.
- ³⁶ Gross, *Mass Media*, σ.19.
- ³⁷ Αυτ., σ.21.
- ³⁸ Bashkim Gjegji, "Radio Tirana During the Years", *Balkanmedia*, τομ. VI/3, Φθινόπωρο 1997, 38-39.
- ³⁹
- ⁴⁰ Gross, *ό.π.*, σ.19.
- ⁴¹ Gross, *Education*, σ.151.
- ⁴² Gross, *Mass Media*, σσ.17-19.
- ⁴³ Αυτ., σ.46.
- ⁴⁴ Alin Teodorescu, "Disguised players waiting in the wings", Directorate General X, Directorate C και Directorate General IA, Directorate B of the European Commission, *The Development of the Audiovisual Landscape in Central Europe since 1989* (Luton, 1998), σ.298.
- ⁴⁵ Alexander Kiossev, "The private life of Public Discourse: Metaphors of familiarity and aggression in Bulgarian Media" στο
- ⁴⁶ Owen V. Johnson, "The Roots of Journalism in Central and Eastern Europe", Jerome Aumente, Peter Gross, Ray Hiebert, Owen V.Johnson, Dean Mills (επιμ.), *Eastern European Journalism Before, During and After Communism* (New Jersey, 1999), σ.32.
- ⁴⁷ Jerome Aumente, "The Role and Efforts of Journalism and Samizdat Leading up to 1989", Jerome Aumente, Peter Gross, Ray Hiebert, Owen V.Johnson, Dean Mills (επιμ.), *Eastern European Journalism Before, During and After Communism* (New Jersey, 1999), σσ.45, 48. Αντιμ Ζαγκαριέφσκι, *Πολωνία. Στη σκιά της Σοβιετικής Ένωσης* (Αθήνα, 1981), σσ.90, 188, 208.
- ⁴⁸ Aumente, *ό.π.*, σσ.65-67.
- ⁴⁹ Αυτ., σσ.62-63. Για περισσότερες πληροφορίες για τον παράνομο Τύπο στην Τσεχοσλοβακία και τη Χάρτα 77 βλ. Gordon H. Skilling, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe* (Ohio State University Press, 1989).
- ⁵⁰ Παραπομπή στο library of Congress
- ⁵¹ Marian Chiriac, "Romania: Secret Police Sins Cast Long Shadows", *Balkan Crisis Report*, αρ.345, 26 Ιουνίου 2002, στο www.iwpr.net/indexpl?archive/bcr2/bcr2_20020626_2_eng.txt
- ⁵² Skilling, *ό.π.*, σ.195.
- ⁵³ Gross, *Mass Media*, σσ.31-32.
- ⁵⁴ Αυτ., σ.33.
- ⁵⁵ Αυτ., σσ.34-35.
- ⁵⁶ Αυτ., σ.36.
- ⁵⁷ Αυτ., σσ.40-41.
- ⁵⁸ Πέτιφερ, *ό.π.*, σσ.52-54, 62-63.
- ⁵⁹ Αυτ., σ.62.
- ⁶⁰ Αυτ., σ.64.
- ⁶¹ Αυτ., σ.60.
- ⁶² Χhixho, *ό.π.*, σ.31.
- ⁶³ Πέτιφερ, *ό.π.*, σ.87.
- ⁶⁴ Χhixho, *ό.π.*, σσ.32-33. Hexter, σ.7.
- ⁶⁵ Πέτιφερ, *ό.π.*, σ.107.
- ⁶⁶ Αυτ., σ.108.
- ⁶⁷ Αυτ., σ.118.
- ⁶⁸ Αυτ., σ.116.
- ⁶⁹ Hexter, *ό.π.*, σ.7.

4. Γιουγκοσλαβία-Ένα παράδοξο φαινόμενο

4.1. Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο

Στα τέλη Νοεμβρίου 1945 η μεσοπολεμική Γιουγκοσλαβία αποτελούσε παρελθόν. Καταργήθηκε η μοναρχία και δημιουργήθηκε η Federativna Narodna Republika Jugoslavija που αποτελούνταν από τη Σλοβενία, την Κροατία, τη Σερβία, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, το Μαυροβούνιο και τη "Μακεδονία" με καθεστώς σοσιαλιστικό. Το 1948 η Γιουγκοσλαβία διέκοψε τις σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση και αποχώρησε από την Κομινφόρμ. Ως συνέπεια η Γιουγκοσλαβία εξελίχθηκε σε κράτος που έδινε μεγαλύτερη βαρύτητα στην αυτοδιοίκηση και την αυτοδιοίκηση παρά στον κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας και στη δικτατορία του προλεταριάτου, αλλά πάντα στα πλαίσια του οικονομικών θεωριών του Μάρξ.¹

Η αυτοδιαχείριση στον οικονομικό τομέα και η διατήρηση ως ένα βαθμό του ιδιωτικού τομέα επέτρεψαν στη Γιουγκοσλαβία να αναπτύσσεται στις δεκαετίες 1950-1960 με ρυθμούς της τάξης του 10% ετησίως. Στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων οι λαοί αποδέχθηκαν τη συμβίωση χάρη στον Τίτο που πρόβαλλε ως ο εγγυητής του συστήματος και της ίδιας της Γιουγκοσλαβίας, στην προτεραιότητα του κάθε λαού στα όρια του ομόσπονδου κράτους του και χάρη σε ένα σύστημα ποσοτώσεων που εφαρμόστηκε σε ομοσπονδιακό επίπεδο. Οι πολίτες χάρη στο σύστημα αυτοδιαχείρισης είχαν περισσότερες ελευθερίες και υπευθυνότητες σε σχέση με τις άλλες κομμουνιστικές χώρες. Οι ξένες εφημερίδες κυκλοφορούσαν ελεύθερα στα περίπτερα και οι εντόπιες εφημερίδες χαρακτηρίζονταν από μια ανεξαρτησία παντελώς ξένη προς εκείνη των άλλων σοσιαλιστικών χωρών. Ο κινηματογράφος και οι γραφικές τέχνες γνώριζαν παγκόσμια απήχηση. Από τη δεκαετία του 1960 η Γιουγκοσλαβία ήταν ανοιχτή στους ξένους τουρίστες και μάλιστα αποτελούσε έναν από τους πιο δημοφιλείς προορισμούς. Οι ίδιοι οι Γιουγκοσλάβοι ταξίδευαν ελεύθερα στο εξωτερικό² ενώ και η οικονομική τους θέση βρισκόταν πιο κοντά σε εκείνη των πολιτών των δυτικών χωρών, παρά σε εκείνη των αδελφών τους στα άλλα κομμουνιστικά κράτη.³

Στην εξωτερική πολιτική η Γιουγκοσλαβία εδραίωσε αρχικά τη διεθνή της παρουσία ως ενδιάμεσος των δυο στρατοπέδων στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, βελτίωσε τις σχέσεις της με την Ελλάδα, την Τουρκία και την Ιταλία και πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Κινήματος των Αδεσμεύτων, των οποίων απετέλεσε

και ηγετική δύναμη. Το 1962 αναθέριμανε τις σχέσεις της με τη Σοβιετική Ένωση, γεγονός που αύξησε την ασφάλειά της σε περιφερειακό επίπεδο.⁴

Μετά το θάνατο του Τίτο καθιερώθηκε ο θεσμός της συλλογικής προεδρίας. Το συμβούλιο της προεδρίας αποτελούνταν από 8 άτομα που εκπροσωπούσαν τα ομόσπονδα κράτη και τις αυτόνομες περιοχές (Κοσσυφοπέδιο και Βοϊβοδίνη), ενώ στην προεδρία του προεδρικού συμβουλίου εναλλάσσονταν κάθε χρόνο οι εκπρόσωποι των κρατών. Αυτή η μορφή της διοίκησης και η έλλειψη ισχυρής προσωπικότητας εμπόδιζαν την αντιμετώπιση των προβλημάτων που εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1980.

Τα προβλήματα ήταν οικονομικά, διεθνών σχέσεων και εθνικιστικά. Η οικονομία της αυτοδιαχείρισης απαιτούσε πολύ χρόνο και ενασχόληση με το σχεδιασμό και την εκτέλεση των οικονομικών σχεδίων. Ο κυρίαρχος ρόλος των εργαζομένων σε αυτό το σύστημα είχε ως αποτέλεσμα υψηλούς μισθούς αλλά και υψηλό εργατικό κόστος, λίγες επενδύσεις και αποθάρρυνση δραστηριοποίησης νέων μικρών επιχειρήσεων. Η αυτοδιαχείριση και η συμμετοχή είχε ως αποτέλεσμα την επικέντρωση της δράσης σε τοπικό επίπεδο και την αποδυνάμωση των ομοσπονδιακών θεσμών.⁵ Στη δεκαετία του 1980 το κύριο οικονομικό πρόβλημα ήταν η υπερχρέωση της Γιουγκοσλαβίας και η αδυναμία της να εξυπηρετήσει αποτελεσματικά το εξωτερικό χρέος. Η προσπάθεια του ομοσπονδιακού πρωθυπουργού Άντε Μάρκοβιτς να βελτιώσει τα οικονομικά της χώρας και να αλλάξει τον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής της Γιουγκοσλαβίας προσέκρουσε στην αντίδραση της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, του κόμματος που βρισκόταν στην εξουσία από το 1944, στην οποία οι Σέρβοι από το 1987 με τον Σλόμπονταν Μίλόσεβιτς είχαν τον πρώτο λόγο.⁶

Στο διεθνές πεδίο η αρχική ύφεση στις σχέσεις των δυο Υπερδυνάμεων και η ακόλουθη προσέγγισή τους είχε ως αποτέλεσμα να χάσει η Γιουγκοσλαβία τη στρατηγική της θέση και το Κίνημα των Αδεσμευτών στο οποίο συμμετείχε να χάσει τη βαρύτητά του ή ακόμη και το λόγο ύπαρξής του.⁷

Την περίοδο 1970-1972 αναπτύχθηκε έντονο εθνικιστικό κίνημα στην Κροατία, γεγονός που οδήγησε τον Τίτο να καθαιρέσει πολλούς αξιωματούχους και την ηγεσία στο Κροατικό και το Σερβικό Κομμουνιστικό Κόμμα.⁸ Την ίδια εποχή έκανε την εμφάνισή του στον Τύπο της Βοσνίας η «Ισλαμική Διακήρυξη», που καλούσε όλους τους μουσουλμάνους να επιστρέψουν στις παλιές ισλαμικές αρχές, να αναλάβουν πολιτική και πολεμική δράση ώστε να συσταθούν ισλαμικά κράτη όπου

ζούσαν μουσουλμανικοί πληθυσμοί και να δημιουργήσουν μια ενωμένη ισλαμική κοινότητα από το Μαρόκο ως την Ινδονησία.⁹ Άτομα όπως ο Φράνιο Τούτζμαν μετέπειτα πρόεδρος της Κροατίας διεγράφησαν από την Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, έχασαν τη θέση του στο πανεπιστήμιο λόγω των εθνικιστικών τους πεποιθήσεων, και φυλακίστηκαν¹⁰ ενώ άλλα όπως ο Αλία Ιζετμέκοβιτς που είχαν ακολουθήσει αντίθετη πορεία υποστηρίζοντας τον μουσουλμανικό φονταμενταλισμό, είχαν την ίδια τύχη.¹¹

Το Κοσσυφοπέδιο αποτελούσε μια διαρκή εστία προβλημάτων καθώς η αλβανική πλειοψηφία του πληθυσμού έτρεφε συναισθήματα περισσότερο φιλικά προς την Αλβανία, παρά προς την Σερβία. Οι Σέρβοι που έλεγχαν ουσιαστικά τη δημόσια διοίκηση στο Κοσσυφοπέδιο μέχρι το 1968 κατηγορούσαν συχνά τους Αλβανούς Κοσσοβάρους για αποσχιστικές τάσεις. Το καλοκαίρι του 1956 δικάστηκαν πολλοί Αλβανοί Κοσσοβάρους, οι οποίοι -υποτίθεται- συνεργάζονταν με τους πράκτορες της Αλβανίας.¹² Το 1968 ξέσπασαν ταραχές, οι οποίες οδήγησαν στην αύξηση της συμμετοχής των Αλβανών στο Κόμμα και στη δημόσια διοίκηση. Οι ταραχές επαναλήφθηκαν σε μεγαλύτερη έκταση το 1981 και οδήγησαν στην αντικατάσταση της κομματικής ηγεσίας.¹³

Το 1984 άνοιξε ένας άλλος κύκλος αντιπαράθεσης μεταξύ Σέρβων και Αλβανών με θέμα τις αιτιάσεις του παρελθόντος, ο οποίος γενικεύτηκε και οδήγησε στην έξαρση των αντιθέσεων μεταξύ των Σέρβων και των Αλβανών. Σέρβοι και Αλβανοί δημοσίευαν βιβλία και μανιφέστα με τα οποία υπεράσπιζαν τα εθνικά τους δίκαια στην περιοχή και κατηγορούσαν τους άλλους ως υπεύθυνους για όλα τα προβλήματα. Το αποτέλεσμα ήταν οι Αλβανοί να ριζοσπαστικοποιηθούν και οι Σέρβοι να δεχθούν με αγαλλίαση τις θεωρίες του Μιλόσεβιτς για "όλοι οι Σέρβοι σε ένα κράτος".

4.2. Οι φορείς εξουσίας

Από την ανακήρυξη της Γιουγκοσλαβίας σε Ομοσπονδιακή λαϊκή Δημοκρατία μέχρι την άνοδο του Μιλόσεβιτς στην εξουσία ο κύριος φορέας στη χώρα αυτή ήταν η Ένωση των Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών. Ο Τίτο ασκούσε πάντα τον κεντρικό ρόλο στον διοικητικό μηχανισμό της Γιουγκοσλαβίας και είχε διαμορφώσει μια πατρική εικόνα για όλους τους πολίτες της χώρας, μια εικόνα ήταν σύμφωνη με το σύστημα σχέσεων πολιτικής των κομμουνιστών και με την παράδοση των νότων Σλάβων. Σε κάθε ομόσπονδη δημοκρατία υπήρχε ένα τοπικό

κομμουνιστικό κόμμα που ασκούσε την εξουσία και εφάρμοζε στην πράξη την πολιτική της Ένωσης των Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών.

Με την αποκέντρωση που προωθήθηκε με το Σύνταγμα του 1974 και πολύ περισσότερο με το θάνατο του Τίτο η εξουσία μετατοπίστηκε σε σημαντικό βαθμό από την Ένωση των Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών στα εθνικά κομμουνιστικά κόμματα, από το Βελιγράδι προς τις ομόσπονδες δημοκρατίες. Ο ρόλος των τοπικών κομματικών στελεχών αναβαθμίστηκε και επέκτειναν την κυριαρχία τους στους περισσότερους τομείς της πολιτικής, της οικονομικής και της κοινωνικής δραστηριότητας. Όταν μάλιστα οι χρηματικές συνδρομές για τη λήψη των τηλεοπτικών προγραμμάτων μεταφέρθηκαν από τα ομοσπονδιακά όργανα στα τοπικά αυξήθηκε ακόμη περισσότερο η επιρροή των πολιτικών στα μέσα ενημέρωσης.¹⁴

Όταν μάλιστα διεξήχθησαν προεδρικές εκλογές στη Σλοβενία, την Κροατία, τη Σερβία και τις άλλες δημοκρατίες και εκλέχθηκαν πρόεδροι τότε δημιουργήθηκαν νέα ισχυρά κέντρα εξουσίας, τα οποία δεν ταυτίζονταν με τα κομμουνιστικά κόμματα. Οι νέες ηγετικές ομάδες προσπάθησαν και πέτυχαν να απομονώσουν τα τοπικά μέσα ενημέρωσης από την επιρροή των άλλων παραγόντων.¹⁵

Ακόμη και στο Κοσσυφοπέδιο μια νέα ηγετική ομάδα εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 που δεν είχε καμιά σχέση με το κομμουνιστικό κόμμα. Αντίθετα προερχόταν από το πανεπιστήμιο της Πρίστινα. Δυο οργανώσεις έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην οργάνωσή της: Η Ένωση Φιλοσόφων και Κοινωνιολόγων του Κοσσόβου και η Ένωση Συγγραφέων Κοσσόβου, οι οποίες οργάνωσαν πολλές συγκεντρώσεις και ψηφοφορίες εναντίον της σερβικής πολιτικής. Μάλιστα η δεύτερη μεταβλήθηκε σε ένα πολιτικό όργανο μετά τις παραιτήσεις των Σέρβων συγγραφέων από τις τάξεις της το 1988. Ο πρόεδρος της Ιμπραήμ Ρουγκόβα εκλέχθηκε και πρόεδρος του Κοσσυφοπεδίου σε εκλογική διαδικασία που δεν αναγνωρίστηκε από το Βελιγράδι.¹⁶ Ήταν ολοφάνερο ότι μετά το θάνατο του Τίτο είχε δημιουργηθεί ένα μεγάλο κενό στην πολιτική ζωή της Γιουγκοσλαβίας και ο κόσμος ζητούσε μια νέα πατρική φιγούρα. Το κενό αυτό προσπάθησαν να καλύψουν ο Μιλόσεβιτς, ο Τούντζμαν, ο Ρουγκόβα και πολλοί άλλοι.¹⁷

Από την αρχή της δεκαετίας του 1990 στη Σερβία η εξουσία πήγαζε από το Σερβικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς. Δεν ήταν όμως ο μόνος πόλος εξουσίας. Τα νέα πολιτικά κόμματα που δημιουργήθηκαν και μετείχαν στις εκλογικές διαδικασίες αποτελούσαν με τη σειρά τους εναλλακτικά κέντρα, ιδιαίτερα εκείνα που είχαν μια αξιόλογη εκλογική δύναμη. Όταν μάλιστα στις δημοτικές

Υπουργείο Τύπου της Σερβίας στα τέλη της δεκαετίας του 1990 εκδίδονταν 13 καθημερινές εφημερίδες, οι οποίες κυκλοφορούσαν σε όλη τη χώρα. Από αυτές οι επτά ανήκαν σε ιδιώτες, οι *Blic*, *Nasa Borba*, *Democratija*, *Dnevni Telegraph*, *Danas*, *24 Casa*, *Gradjanin*. Επίσης κυκλοφορούσαν και αρκετές εβδομαδιαίες εφημερίδες με σημαντικότερες τις *Vreme*, *NIN*, *Nedelji Telegraph*.²³

Οι εφημερίδες με το μεγαλύτερο αναγνωστικό κοινό ήταν η *Politika*, η *Politika Ekspres*, η *Vecerje Novosti* και η *Borba*. Οι δυο πρώτες εκδίδονταν από τον Όμιλο *Politika*, μια εταιρεία συνώνυμη του Τύπου στη Σερβία και οι άλλες δυο από τη Σοσιαλιστική Συμμαχία της Εργατικής Τάξης. Οι τρεις πρώτες παρέμειναν πιστές στην Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών και στο Σερβικό Σοσιαλιστικό Κόμμα μέχρι τα τέλη 2000.²⁴ Η –πάντα καθεστωτική- *Politika* παρέμεινε καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε η εφημερίδα με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία. Ακόμη και το 1998, όταν πλέον η απήχηση του Μιλόσεβιτς στο σερβικό λαό είχε μειωθεί κατά πολύ η κυκλοφορία της *Politika* κυμαινόταν μεταξύ 200.000 και 300.000 φύλλων.²⁵

Πραγματικά ανεξάρτητες εφημερίδες έκαναν την εμφάνισή τους στη Σερβία όταν στα μέσα της δεκαετίας του 1980 ο Stanislav Marinkovic ορίστηκε αρχισυντάκτης στην εφημερίδα *Borba*. Ο Marinkovic μέσα σε λίγους μήνες μεταμόρφωσε την *Borba* από μια ακόμη βαρετή, κομματική εφημερίδα σε μια σύγχρονη, σοβαρή, ενημερωτική εφημερίδα, ελκυστική προς τους αναγνώστες. Στο πολιτικό πεδίο, τάχθηκε κατά των διασπαστών της Γιουγκοσλαβίας (Σλοβένων, Κροατών και των Σέρβων που υποστήριζαν τον Μιλόσεβιτς) και στάθηκε στο πλευρό της τελευταίας ομοσπονδιακής κυβέρνησης.²⁶ Ο Marinkovic πέθανε το 1989 αλλά η εφημερίδα έμεινε πιστή στη γραμμή του. Παρέμεινε σοβαρή, μετρημένη και αντικειμενική, ανεπηρέαστη από τις πιέσεις που δέχονται όλα τα μέσα της Γιουγκοσλαβίας τον καιρό που μαινόταν ο πόλεμος στην Κροατία και στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Το αποτέλεσμα ήταν να αυξηθεί ακόμη περισσότερο το κύρος και το αναγνωστικό κοινό της.²⁷

Πολλοί δημοσιογράφοι εγκατέλειψαν τη *Borba* όταν εκείνη επανήλθε το 1994 στον έλεγχο του κράτους και ίδρυσαν μια νέα εφημερίδα, τη *Nasa Borba*, που κατά τη γνώμη τους αποτελούσε τη συνέχεια της *Borba*.²⁸ Η νέα εφημερίδα τάχθηκε στο πλευρό εκείνων που αντιπολιτεύονταν τον Μιλόσεβιτς. Αντί για συντάκτες και δημοσιογράφους προσελήφθησαν πολιτικοί επιστήμονες, κριτικοί, χρονογράφοι, αναλυτές. Το αποτέλεσμα ήταν μια εφημερίδα, που αντί να ενημερώνει το κοινό για τις εξελίξεις, παρήγαγε πολιτική. Η *Nasa Borba* δημιούργησε το δικό της

εκλογές του 1996 αρκετοί ηγέτες της αντιπολίτευσης εκλέχθηκαν δήμαρχοι σε μεγάλες πόλεις τότε η εξουσία τους περιβλήθηκε και με θεσμικό ρόλο. Όλοι έκαναν χρήση της θέσης τους προκειμένου να ελέγξουν τα μέσα ενημέρωσης της περιοχής τους.¹⁸

Εξίσου ισχυρά, αν όχι και ισχυρότερα, ήταν και κάποια εντελώς εξωθεσμικά κέντρα εξουσίας. Επρόκειτο για άτομα που αντλούσαν τη δύναμή τους από τις οικονομικές σχέσεις που είχαν με το Σοσιαλιστικό Κόμμα Σερβίας και τη Νέα Γιουγκοσλαβική Αριστερά, όπως ο Jezdimir Vasiljevic και η Dafina Milanovic, ιδιοκτήτες των ιδιωτικών τραπεζών Jugokandic και Dafiment, ο Zoran Todorovic "Kundak", ένας από τους πιο πλούσιους ανθρώπους στη Σερβία, ο Nenad Djordjevic, πρώην αξιωματικός των μυστικών υπηρεσιών και μετέπειτα επιχειρηματίας και ο Bogoljub Karic, που μαζί με τους αδελφούς του Sreten, Zoran, Dragan είχαν δημιουργήσει τον ομώνυμο όμιλο εταιρειών.¹⁹

4.3. Τα μέσα ενημέρωσης

Μετά την άνοδο των παρτιζάνων του Τίτο στην εξουσία οι σημαντικότερες εφημερίδες (*Politika*, *Politika Ekspres*, *Vecernji Novosti* της Σερβίας, *Vjesnik*, *Vecernji list* στην Κροατία, *Oslobodjenje* στη Βοσνία και η *Borba* που κυκλοφορούσε σε όλη τη Γιουγκοσλαβική επικράτεια περιήλθαν υπό τον έλεγχό τους. Στο νότο το Κόμμα δημιούργησε νέες εφημερίδες για τις κύριες εθνότητες, όπως τη *Nova Makedonija* για τους Σλαβομακεδόνες, τη *Flaka* για τους Αλβανούς του Τετόβου και τη *Rilindjia* για τους Αλβανούς του Κοσσόβου και τη *Birlik* για την ολιγάριθμη τουρκική μειονότητα.²⁰ Παρ' όλα αυτά μέχρι το 1948 συνέχιζαν να εκδίδονται εφημερίδες και άλλων πολιτικών φορέων.

Ο περιορισμένος έλεγχος της Ένωσης των Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών πάνω στα μέσα ενημέρωσης έφερε την άνθηση του Τύπου. Το 1972 κυκλοφορούσαν 25 ημερήσιες εφημερίδες, 1493 έντυπα περιοδικής μορφής και 1436 περιοδικά ποικίλης ύλης, πολλά από τα οποία αποσκοπούσαν στη διατήρηση και ενίσχυση της πολιτιστικής, θρησκευτικής και εθνικής ιδιαιτερότητας των λαών που κατοικούσαν στην ενιαία Γιουγκοσλαβία.²¹ Η εκδοτική πολυφωνία συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια. Τον Μάρτιο του 1991 είχαν καταγραφεί 1.020 εφημερίδες και περιοδικά. Έξι χρόνια αργότερα τα έντυπα μέσα είχαν αυξηθεί σημαντικά φθάνοντας τις 2.319 εφημερίδες και περιοδικά. Εκτός από 210 που ανήκαν σε ιδιώτες, όλα τα υπόλοιπα εκδίδονταν από πάσης φύσεως οργανώσεις και ενώσεις πολιτών.²² Σύμφωνα με το

αναγνωστικό κοινό, τους διανοσόμενους και τους πιο εύπορους, ένα κοινό αφοσιωμένο μόνο σε αυτήν. Η κυκλοφορία της μέχρι την έναρξη των βομβαρδισμών κατά της Γιουγκοσλαβίας ανερχόταν στα 25-30.000 φύλλα. Η χαμηλή κυκλοφορία της δεν αποτελούσε πρόβλημα για την επιβίωσή της, αφού στηριζόταν για τη συνέχιση της κυκλοφορίας της στην οικονομική βοήθεια που λάμβανε από το SOROS Fund, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Helsinki Fund for Assistance to the Media.²⁹

Το 1997 άρχισε να κυκλοφορεί μια ακόμη ανεξάρτητη εφημερίδα η *Danas*. Προκειμένου να κυκλοφορήσει συνέβαλαν όλοι οι μη ελεγχόμενοι από το γιουγκοσλαβικό κράτος φορείς και οργανισμοί, είτε οικονομικά, είτε εγγραφόμενοι συνδρομητές, είτε παρέχονταν δωρεάν ειδήσεις. Φυσικά η έκδοση της χρηματοδοτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από το SOROS Fund. Στα τέλη του 1997 η κυκλοφορία της είχε σταθεροποιηθεί και πωλούσε καθημερινά 30.000 φύλλα.³⁰ Οι περισσότερες άλλες ανεξάρτητες εφημερίδες και περιοδικά είχαν επίσης περιορισμένη κυκλοφορία και αντιμετώπιζαν τα ίδια προβλήματα. Εξαιρέση αποτελούσε η εφημερίδα *Blic*. Με μορφή ταμπλόιντ και χαμηλή τιμή πώλησης η *Blic* κατόρθωνε να υπερβαίνει καθημερινά τα 200.000 φύλλα. Αν και για πολλούς επρόκειτο για εφημερίδα χαμηλής ποιότητας, ωστόσο ασκούσε κριτική στο καθεστώς του Μιλόσεβιτς και κάλυπτε τα πολιτικά γεγονότα με αμεροληψία.³¹

Οι ανεξάρτητες εφημερίδες πωλούνταν στις μεγάλες πόλεις της Σερβίας τόσο από τα δικά τους σημεία πώλησης, όσο και από διάφορα κρατικά σημεία πώλησης, συνήθως αυτά του εκδοτικού συγκροτήματος της *Politika*. Στην ύπαιθρο η διανομή τους γινόταν μέσω των κρατικών σημείων πώλησης.³²

Στο χώρο των περιοδικών η πρώτη ανεξάρτητη φωνή ήταν το *Vreme*. Κυκλοφόρησε το 1990 ως ένα ελεύθερο και δημοκρατικό εβδομαδιαίο περιοδικό με φιλελεύθερες ιδέες που είχε σκοπό να ασκήσει κριτική στην κυβέρνηση και στις άλλες αρχές. Προώθησε τα ιδανικά της κοινωνίας των πολιτών. Υποστήριξε την μετριοπάθεια, την ανοχή απέναντι στο «άλλο», το διαφορετικό, και τάχθηκε εναντίον της αδιαλλαξίας, της ξеноφοβίας και της στρατιωτικοποίησης της κοινωνίας. Το αναγνωστικό του κοινό απαρτίζεται από τα άτομα με υψηλό πνευματικό επίπεδο. Η κυκλοφορία του περιοδικού στο διάστημα 1996-1997 ήταν περίπου 20-25.000 τεύχη, ακολουθώντας καθοδική πορεία.³³

Το άλλο εβδομαδιαίο πολιτικό περιοδικό είναι το *NIN*. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ανήκε στο εκδοτικό συγκρότημα της *Politika*, αλλά σταδιακά

ανεξαρτητοποιήθηκε και εξελίχθηκε σε μια μετοχική εταιρεία. Ανεξάρτητο πολιτικά, φιλοξενούσε και φιλοξενεί στις στήλες του όλες τις απόψεις για όλα τα θέματα της επικαιρότητας. Η κυκλοφορία του περιοδικού το διάστημα 1996-1997 ανερχόταν σε 30-35.000 τεύχη με ανοδικές τάσεις. Τον Οκτώβριο του 1997 σύμφωνα με μια δημοσκόπηση της Partner Marketing το αναγνωστικό κοινό του περιοδικού υπερέβαινε τα 100.000 άτομα.³⁴

Στη Γιουγκοσλαβία κυκλοφορούσαν αρκετές εφημερίδες και περιοδικά στη γλώσσα των εθνικών μειονοτήτων και μάλιστα κάποιες από αυτές έχουν και μεγάλη κυκλοφορία, μεγαλύτερη από αρκετές σερβικές εφημερίδες που διανέμονται σε όλη τη Σερβία. Κατά τη διάρκεια της κομμουνιστικής διακυβέρνησης οι Κοσσοβάροι δεν είχαν πολλές ευκαιρίες για πληροφόρηση στη γλώσσα τους. Υπήρχε μόνο η αλβανόφωνη εφημερίδα *Rilindja*, η οποία όμως σταμάτησε να κυκλοφορεί το 1990. Στη θέση της άρχισε να κυκλοφορεί η *Bujku*, και από το 1997 η *Koha Ditore* μια εφημερίδα που εκδιδόταν από τον πολύ γνωστό στη Δύση δημοσιογράφο Veton Surroi και η *Koha Soli*. Η πρώτη εφημερίδα υποστήριζε την απευθείας αντιπαράθεση των Αλβανών στην καταπίεση των Σέρβων και ζητούσε την επέμβαση της Διεθνούς Κοινότητας, ενώ η δεύτερη είχε επιλέξει μια πιο διαλλακτική γραμμή, πιο κοντά στις ιδέες του Ρουγκόβα, παρά σε εκείνες των πολιτικών καθοδηγητών του UCK. Ο αλβανικός πληθυσμός είχε επιβραβεύσει τη δεύτερη, αφού η κυκλοφορία της το 1998 ανερχόταν σε 35.000 φύλλα σε καθημερινή βάση.³⁵ Επίσης υπήρχε η κρατική τηλεόραση. (RTK). Όμως στην πραγματικότητα στη δεκαετία του 1990 τα περισσότερα αλβανόφωνα μέσα ενημέρωσης δεν επιτρεπόταν να κυκλοφορούν.³⁶

Η μόνη ημερήσια εφημερίδα στα ουγγρικά είναι η *Magyar Szó*, που εκδίδεται στο Νόβισαντ και σύμφωνα με σερβικές πηγές το 1998 πωλούσε καθημερινά περίπου 26.000 φύλλα. Καλύπτει ισόποσα την πολιτική κατάσταση στη Σερβία και την πολιτική και κοινωνική κατάσταση στη Βοϊβοντίνια. Τα τεκταινόμενα στις άλλες περιοχές της χώρας δεν απασχολούν ιδιαίτερα την εφημερίδα. Εκτός από την *Magyar Szó* στη Βοϊβοντίνια κυκλοφορούν και άλλες εφημερίδες στα ουγγρικά, όπως η εβδομαδιαία *Dunataj*.³⁷ Στη Βοϊβοντίνια όμως κυκλοφορούσαν και συνεχίζουν να κυκλοφορούν εφημερίδες και για τις άλλες μειονότητες της περιοχής, στους Ρουθηνούς, τους Ρουμάνους και τους Σλοβάκους. Πρόκειται για την εφημερίδα *Hlas Ludu* για τους Ρουθηνούς, την *Ruske Slovo* για τους Σλοβάκους και την *Libertatea* για τους Ρουμάνους.³⁸

Η τηλεόραση εμφανίστηκε στη Γιουγκοσλαβία στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και γνώρισε αμέσως μεγάλη απήχηση. Το 1974 το 90% των Γιουγκοσλάβων παρακολουθούσε καθημερινά τηλεόραση. Κάθε ομόσπονδη δημοκρατία είχε το δικό της τηλεοπτικό σταθμό, το ίδιο και το Κοσσυφοπέδιο και η Βοϊβοντίνα. Επίσης υπήρχε ένας τηλεοπτικός σταθμός για την ιταλική μειονότητα της Σλοβενίας και της Κροατίας. Παρήγαγαν τα δικά τους προγράμματα, τα οποία παρουσιάζονταν σε πανεθνικό δίκτυο και σε πολλά θέματα συνεργάζονταν με τους τηλεοπτικούς σταθμούς των άλλων δημοκρατιών. Εκπαιδευτικά, πολιτιστικά και ενημερωτικά προγράμματα που παράγονταν σε κάποια περιοχή, ενσωματώνονταν στο πρόγραμμα των άλλων περιοχών. Οι ειδήσεις παράγονταν σε όλες τις πρωτεύουσες των ομόσπονδων δημοκρατιών και ενσωματώνονταν σε ένα πρόγραμμα, το Dnevnik. Κάθε πρόγραμμα παράγονταν στην τοπική γλώσσα, από τοπικούς δημοσιογράφους και τεχνικούς.³⁹ Στη διάρκεια των ετών 1960-1990 η τηλεόραση στα ομόσπονδα κράτη επιτελούσε διπλό έργο. Από τη μια ήταν ένα μαζικό μέσο που προσπαθούσε να απευθυνθεί στο ευρύτερο δυνατό κοινό και από την άλλη βρισκόταν υπό την πίεση της τοπικής πολιτικής καθοδήγησης, η οποία επιδίωκε να την ελέγξει και να δώσει όσο το δυνατό πιο περιορισμένη πρόσβαση στο κοινό.⁴⁰

Οι ανεξάρτητοι τηλεοπτικοί σταθμοί έκαναν την εμφάνισή τους στις αρχές του 1990. Ο πρώτος ήταν το Studio B, που ανήκε στο Δήμο του Βελιγραδίου.⁴¹ Ακολούθησε ο Yutel που δημιουργήθηκε στις αρχές του 1991 και ήταν ο μόνος που προσπαθούσε να περιγράψει την πραγματική κατάσταση που επικρατούσε στη Γιουγκοσλαβία. Αναμεταδίδονταν από πολλούς σταθμούς σε όλη τη χώρα μετά τα μεσάνυχτα. Αποτελούσε όμως κίνδυνο για τον Τούντζμαν και τον Μιλόσεβιτς γι αυτό και προσπάθησαν να εμποδίσουν την αναμετάδοση του προγράμματός του στις χώρες τους.⁴²

Οι περισσότεροι ιδιωτικοί τηλεοπτικοί σταθμοί είχαν καθαρά ψυχαγωγικό χαρακτήρα με σκοπό να προσφέρουν μια πλασματική αποχαυνωτική εικόνα διαφορετική από την πραγματικότητα.⁴³ Αρκετοί υποστήριζαν τον Μιλόσεβιτς ή είχαν ιδρυθεί με αποκλειστικό σκοπό την προώθηση της πολιτικής του. Οι πιο σημαντικοί ήταν ο TV Politika, της ομώνυμης εφημερίδας, ο TV Pink και ο RTV Kosava δημιουργήθηκαν ο πρώτος από το Κόμμα της Γιουγκοσλαβικής Αριστεράς της συζύγου του Μιλόσεβιτς, Μίρα και ο δεύτερος από την κόρη του, Μαρία και ο BKTV που ανήκει στην οικογένεια Karic. Ένας ακόμη σταθμός, ο Yu Info δημιουργήθηκε τον Απρίλιο του 1998 αποκλειστικά για να προωθεί τις απόψεις και

την πολιτική του Μιλόσεβιτς στους Μαυροβούνιους που ανέπτυξαν τάσεις ανεξάρτησης, με πολύ σύγχρονα τεχνικά μέσα και ισχυρούς πομπούς.⁴⁴

Το ραδιόφωνο ήταν αρκετά δημοφιλές μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Σε αντίθεση με τις άλλες κομμουνιστικές χώρες δεν υπήρχε ένας επίσημος ραδιοφωνικός σταθμός που να εκπέμπει σε όλη τη χώρα. Το Radio Yugoslavia ήταν ο μόνος ομοσπονδιακός ραδιοφωνικός σταθμός, ο οποίος όμως ασχολούνταν με τη μετάδοση ειδήσεων και προπαγανδιστικών λόγων σε διάφορες γλώσσες σε όλο τον κόσμο. Το σύστημα των ραδιοφωνικών σταθμών ήταν αποκεντρωμένο από τις πρώτες δεκαετίες της σύστασης της Γιουγκοσλαβίας. Σε κάθε πρωτεύουσα ομόσπονδου κράτους υπήρχε ένας κρατικός ραδιοφωνικός σταθμός, ενώ όλοι οι μεγάλοι δήμοι διέθεταν το δικό τους ραδιοφωνικό σταθμό. Όλοι οι ραδιοφωνικοί σταθμοί εξέπεμπαν περισσότερο μουσική και άλλες ψυχαγωγικές εκπομπές, παρά ειδήσεις και σχόλια.⁴⁵

Όμως ο πιο γνωστός ραδιοφωνικός σταθμός στη δεκαετία του 1990 στη Σερβία και το εξωτερικό ήταν ο B92. Πρόκειται για έναν ειδησεογραφικό ραδιοφωνικό σταθμό, ο οποίος από το 1991 που ιδρύθηκε, έδωσε φωνή στις δυνάμεις της αντιπολίτευσης και άσκησε σφοδρή τακτική στο καθεστώς του Μιλόσεβιτς. Διατηρούσε σταθερά τη μεγαλύτερη ακροαματικότητα στην περιοχή του Βελιγραδίου παρότι οι δυνάμεις ασφαλείας του Μιλόσεβιτς επέβαλαν πολλά πρόστιμα στον σταθμό, απαγόρευσαν πολλές φορές τη λειτουργία του και άλλες φορές έκαναν παρεμβολές στη συχνότητά του.⁴⁶

Το B92, μαζί με 35 ραδιοφωνικούς και 18 τηλεοπτικούς σταθμούς, δημιούργησαν το 1996 το ANEM, το δίκτυο ανεξάρτητων μέσων ενημέρωσης στη Γιουγκοσλαβία. Σκοπός του ANEM είναι να δημιουργηθεί ένα ανεξάρτητο εθνικό δίκτυο ενημέρωσης, διαμέσου του οποίου οι συμμετέχοντες θα μπορούν να ανταλλάσσουν προγράμματα και να συνεργάζονται ώστε να αντιμετωπίζουν πιο αποτελεσματικά τα προβλήματα που απορρέουν από το μικρό τους μέγεθος.⁴⁷

Η Γιουγκοσλαβία όμως ήταν γνωστή και για το πρακτορείο ειδήσεων Tanjug. Λόγω των καλών σχέσεων της Γιουγκοσλαβίας με το σοβιετικό μπλοκ και με τις χώρες της Δύσης, γρήγορα εξελίχθηκε στο πιο καλά πληροφορημένο και πιο αξιόπιστο μέσο για τα τεκταινόμενα σε όλες τις περιοχές του κόσμου. Ήταν το πρώτο πρακτορείο που ενημέρωσε τη διεθνή κοινότητα για το τέλος της Κινεζικής Επανάστασης το 1949, την Αμερικανική απόβαση στον Κόλπο των Χοίρων το 1961,

το στρατιωτικό πραξικόπημα στη Χιλή το 1973, τις αλλαγές στη σοβιετική ηγεσία και οι επεμβάσεις των Σοβιετικών στα κράτη που βρίσκονταν υπό την επιρροή τους.

Όμως, η περεστρόικα και η γκλάσνοστ στη Σοβιετική Ένωση, η κατάρρευση των κομμουνιστικών κρατών και η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας περιόρισαν τη σημασία του Τανjug, το οποίο μάλιστα έχασε πολλούς συνεργάτες και μεγάλο μέρος των εγκαταστάσεών του με την ανεξαρτησία της Σλοβενίας, της Κροατίας και της Βοσνίας. Ακόμα χειρότερα στις αρχές της δεκαετίας του 1990 τέθηκε υπό τον έλεγχο του Μιλόσεβιτς και μεταβλήθηκε σε έναν οργανισμό κατευθυνόμενης πληροφόρησης και παραπληροφόρησης.⁴⁸

4.4. Πολιτική εξουσία και ΜΜΕ

Εκείνο που διαφοροποιούσε έντονα τη Γιουγκοσλαβία από όλες τις άλλες κομμουνιστικές και τις καπιταλιστικές χώρες ήταν το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μέσων ενημέρωσης. Τα μέσα ενημέρωσης δεν ανήκαν ούτε στο κράτος, όπως στις γειτονικές βαλκανικές χώρες, ούτε σε ιδιώτες όπως στη Δύση. Αντίθετα αποτελούσαν "κοινωνική περιουσία", δηλαδή ανήκαν στις μορφές της οργανωμένης κοινωνίας, όπως τα επαγγελματικά ιδρύματα, τις πολιτιστικές και τις αθλητικές ενώσεις και σωματεία, τα νοσοκομεία, τα σχολεία. Σκοπός αυτής της οργάνωσης ήταν σύμφωνα με τον κύριο ιδεολόγο της ρεφορμιστικής Γιουγκοσλαβίας Έντβαρντ Καρντέλι η αποφυγή του "κρατικού καπιταλισμού" και η εφαρμογή στην πράξη της ιδέας του Μάρξ για την "αυτοδιοίκηση των εργαζομένων". Φυσικά στο όλο σχήμα η Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών είχε μια θέση-κλειδί, καθώς ήταν αυτή και τα τοπικά κομμουνιστικά κόμματα που -θεωρητικά- μεσολαβούσαν μεταξύ του κοινωνικού συνόλου και των εργαζομένων αλλά στην πράξη συμπεριφέρονταν ως ιδιοκτήτες.⁴⁹

Ο φορέας που ίδρυσε και έλεγχε τις περισσότερες ημερήσιες εφημερίδες στη Γιουγκοσλαβία ήταν η Κοινωνική Συμμαχία των Εργαζομένων. Επρόκειτο για μια "μαζική" οργάνωση, στην οποία μετείχαν επαγγελματικές ενώσεις, ενώσεις νεολαίας, μαθητών, γυναικών, παλαιμάχων, κλπ. από όλα τα ομόσπονδα κράτη. Το ίδιο συνέβαινε και με τις τοπικές εφημερίδες και τα περιοδικά. Η Κοινωνική Συμμαχία διορίζε τον διευθυντή, τον αρχισυντάκτη και το διοικητικό συμβούλιο στα μέσα ενημέρωσης. Παράλληλα η Συμμαχία αποτελούσε ένα πιστό συνοδοιπόρο της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών. Με αυτό τον τρόπο ήταν εξασφαλισμένος ο έλεγχος των μέσων ενημέρωσης από την κεντρική εξουσία. Όμως λόγω του έμμεσου τρόπου με τον οποίο γινόταν ο έλεγχος και της πίστης στην αυτοδιοίκηση, ο έλεγχος

της κεντρικής εξουσίας είχε τυπικό χαρακτήρα και σε καμιά περίπτωση δεν έπαιρνε τις μορφές του ελέγχου προς τον Τύπο που παρατηρούνταν στις γειτονικές βαλκανικές χώρες.⁵⁰

Η απόλυτη κυριαρχία του Τίτο στο εσωτερικό της χώρας και οι καλές σχέσεις που καλλιέργησε με τις χώρες της Δύσης τον έκαναν αρκετά ανεκτικό απέναντι στα διαφοροποιήσεις των μέσων ενημέρωσης. Τα τελευταία έπρεπε να σέβονται το σοσιαλιστικό σύστημα αυτοδιαχείρισης και το μονοκομματικό καθεστώς. Όσο σέβονταν αυτές τις δυο αρχές μπορούσαν να φιλοξενούν άρθρα που σε άλλες κομμουνιστικές χώρες θα θεωρούνταν εκδηλώσεις πραξικοπήματος. Έτσι ο Τίτο ανέχθηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 τη σύσταση της ομάδας Praxis με μέλη πολλούς νέους διανοούμενους, μέλη του Κόμματος, που αντλούσαν το κύρος τους όχι από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά από τις φοιτητικές διαμαρτυρίες του 1968. Προοδευτικά άρχισαν να δημοσιεύουν στο περιοδικό τους ολόενα και πιο προοδευτικά και αντικαθεστωτικά κείμενα. Όμως όλα είχαν και κάποιο όριο και έτσι το 1971, περίοδος αμφισβήτησης του συστήματος- να πάρει μέτρα εναντίον τους. Οι ηγέτες της ομάδας εκδιώχθηκαν από την Ένωση Γιουγκοσλάβων κομμουνιστών, έχασαν τις θέσεις τους στα πανεπιστήμια και η Praxis έπαψε να κυκλοφορεί τελικά το 1975.⁵¹ Αντίθετα όταν υπήρχαν υπόνοιες για αντικαθεστωτική δράση μέσω του Τύπου τότε τα μέτρα ήταν άμεσα. Έτσι όταν τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1956 παραπέμφθηκαν σε δίκη μέλη της αλβανικής κοινότητας στο Κοσσυφοπέδιο επειδή συνεργάζονταν με πράκτορες της Αλβανίας η κυκλοφορία της εφημερίδας *Rilindja* διακόπηκε και ο εκδότης συμπεριλήφθηκε στους υπόδικους.⁵² Όταν ξέσπασαν οι ταραχές τον Μάρτιο του 1981 στο Κοσσυφοπέδιο τα γιουγκοσλαβικά μέσα ενημέρωσης δεν έδωσαν έκταση λόγω της ανησυχίας της κεντρικής κυβέρνησης ότι θα μπορούσε να γενικευθεί η κρίση.⁵³ Την ίδια πολιτική ακολούθησε και ο Μιλόσεβιτς. Μεταξύ των μέτρων που πήρε η σερβική κυβέρνηση το 1990 για να καταστείλει την αλβανική δραστηριότητα ήταν και η διακοπή της κυκλοφορίας της *Rilindja*.⁵⁴

Όσο ζούσε ο Τίτο όλες οι δημοκρατίες δέχονταν το σύστημα των ισορροπιών και των ποσοστάσεων σε όλα, ακόμη και στην προβολή από τα ΜΜΕ. Όμως τα δείγματα για τι επρόκειτο να ακολουθήσει είχαν αρχίσει να γίνονται φανερά από νωρίτερα. Η υιοθέτηση του νέου αποκεντρωτικού συντάγματος στη Γιουγκοσλαβία το 1974 είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή των μέσων ενημέρωσης. Καθώς το πολιτικό κλίμα άλλαζε και η αυτονομία του κάθε ομόσπονδου κράτους αυξανόταν, τα

τηλεοπτικά κανάλια εγκατέλειψαν την πολυπολιτισμική προσέγγιση και ανέπτυξαν τοπικιστικά σύνδρομα. Πολλές φορές χρησιμοποιούσαν ανεξάρτητα στούντιο ή δημιουργούσαν δικά τους, αντί να χρησιμοποιούν όπως παλιά τα στούντιο των γειτονικών εθνότητων και άρχισαν να δημιουργούν τοπικά δίκτυα.⁵⁵ Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 τα προγράμματα των άλλων εθνότητων είχαν πλήρως εξοβελιστεί από τα τοπικά κανάλια στο Βελιγράδι, το Ζάγκρεμπ και τη Λιουμπλιάνα.⁵⁶

Μετά το θάνατο του Τίτο το 1980 η Ένωση των Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών δεν μπορούσε να ελέγξει τα περιφερειακά και τα τοπικά μέσα ενημέρωσης όπως πριν. Πολλά μέσα ενημέρωσης, με πρωτοπόρα εκείνα της νεολαίας και των φοιτητών, πέρασαν τα εσκαμμένα και δημοσίευαν άρθρα που περιείχαν διαφορετικές απόψεις, επίκαιρη σάτιρα και διαπνέονταν από ένα φιλελεύθερο πνεύμα. Τέτοια ήταν τα έντυπα *Mladina* στη Σλοβενία, *Polet, Iskra* στην Κροατία και *Mladost* στη Σερβία. Αλλά και στη Βοσνία η ελευθερία του Τύπου ήταν σαφώς μεγαλύτερη από ότι στη Σερβία.⁵⁷

Στη δεκαετία του 1980 τα σλοβενικά πολιτιστικά ιδρύματα και τα μέσα ενημέρωσης είχαν να αντιμετωπίσουν την επανεθνικοποίηση και την εμπορευματοποίηση. Οι πολιτικές εξουσίες έβλεπαν τα ΜΜΕ ως γεννήτριες παραγωγής πολιτικής εξουσίας. Μια νεοφιλελεύθερη ρητορική αναπτύχθηκε αποδόμησης του συστήματος των μέσων ενημέρωσης, η οποία ταυτιζόταν με την πρόοδο της δημοκρατίας.⁵⁸ Το 1987 τα μέσα ενημέρωσης της Σλοβενίας και της Κροατίας ζήτησαν επιτακτικά τον περιορισμό των κονδυλίων που συνεισέφεραν οι χώρες αυτές για το γιουγκοσλαβικό στρατό και τη χρησιμοποίησή τους από τις ομόσπονδες δημοκρατίες για άλλους σκοπούς.⁵⁹ Δυο χρόνια αργότερα άσκησαν σφοδρή κριτική στις επιχειρήσεις του γιουγκοσλαβικού στρατού στο Κοσσυφοπέδιο.⁶⁰

Ο Μιλόσεβιτς μετά την άνοδό του στην ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Σερβίας χρησιμοποίησε τα μέσα ενημέρωσης ως μέσο για να προωθήσει τον εαυτό του ως τον ηγέτη που θα υπεράσπιζε τα δικαιώματα των Σέρβων. Στις 28 Ιουνίου 1989 έκανε μια θριαμβευτική εμφάνιση στο Κόσσοβο, που καλύφθηκε εκτενώς από τη σερβική τηλεόραση, εμφανίστηκε ως ο προστάτης των Σέρβων και μίλησε ακόμη και για πόλεμο. Οι μεγάλες συγκεντρώσεις με ομιλητή το Μιλόσεβιτς επαναλήφθηκαν πολλές φορές και χρησιμοποιήθηκαν από τα μέσα ενημέρωσης για να δείξουν την υποστήριξη όλου του λαού προς τον Μιλόσεβιτς.⁶¹

Από τη στιγμή της ανόδου του στην εξουσία μέχρι την πτώση του στα τέλη του 2000 ο Μιλόσεβιτς κράτησε μια αταλάντευτη στάση απέναντι στα μέσα ενημέρωσης. Όλα τα μέσα ενημέρωσης, με προεξάρχουσα την τηλεόραση έπρεπε να βρίσκονται κάτω από τον απόλυτο έλεγχο του ίδιου και της ηγετικής ομάδας που τον περιστοιχίζε. Εκμεταλλεύτηκε κάθε εξέλιξη στην εσωτερική πολιτική ζωή της Σερβίας και τις πολεμικές συγκρούσεις για να επιβεβαιώνει και να αυξάνει τον έλεγχο που ασκούσε στα μέσα ενημέρωσης.

Με την άνοδό του στην ηγεσία του Σερβικού Κομμουνιστικού Κόμματος και την εκλογή του ως προέδρου της Σερβίας έθεσε υπό τον έλεγχό του τα μέσα ενημέρωσης με τη μεγαλύτερη απήχηση, όπως την RTS και το εκδοτικό συγκρότημα της *Politika* τοποθετώντας άτομα της απολύτου εμπιστοσύνης του στη διεύθυνση των μέσων ενημέρωσης. Ο Ντούσαν Μίτεβιτς, έγινε διευθυντής της RTS, ο Σλόμπονταν Γιοβάνοβιτς διευθυντής του Tanjug, ενώ ο Ζίβοραντ Μίνοβιτς, εκδότης της *Politika* του πρόσφερε την πλήρη υποστήριξή του.⁶² Τα ελεγχόμενα από τον Μιλόσεβιτς μέσα ενημέρωσης κράτησαν μια μεροληπτική στάση απέναντι σε όλες τις πολιτικές δυνάμεις που εναντιώνονταν στην πολιτική του Μιλόσεβιτς. Όταν κάποιοι από αυτούς συμμαχούσαν πολιτικά με τον Μιλόσεβιτς αποκτούσαν την πρέπουσα δημοσιότητα.

Το 1995 αμέσως μετά τις συμφωνίες του Ντέϊτον όταν η θέση του ισχυροποιήθηκε στο εσωτερικό της χώρας η στάση του απέναντι στα ιδιωτικά μέσα έγινε ακόμη πιο σκληρή. Η δημιουργία της Γιουγκοσλαβικής Ενωμένης Αριστεράς (JUL) της συζύγου του Μίρα Μάρκοβιτς το ίδιο έτος αύξησε τη στήριξη στο πρόσωπό του και επέτρεψε τη θυσία πολλών μελών της παλιάς φρουράς των σοσιαλιστών. Το Φεβρουάριο του 1997 η κυβέρνηση της Σερβίας ανασχηματίστηκε και ονομάστηκε υπουργός Πληροφοριών η Ραντιμίλα Μιλεντίγιεβιτς, καθηγήτρια ιστορίας, που βρισκόταν στις ΗΠΑ από το 1953. Σκοπός της ήταν η δημιουργία ενός νέου νόμου που θα επέτρεπε τον έλεγχο των κρατικών μέσων ενημέρωσης, όμως με ένα νέο, διαφορετικό τρόπο, ώστε να μην ελκύεται η προσοχή των διεθνών οργανισμών. Το 1998 υπουργός Πληροφοριών ορίστηκε ο Αλεξάντερ Βούτσιτς, μέλος του Σερβικού Ριζοσπαστικού Κόμματος του Σέσελι, ο οποίος ήταν ακόμη πιο αδιάλλακτος απέναντι στα ανεξάρτητα μέσα ενημέρωσης.⁶³

Εκτός από την RTS υπήρχαν και άλλοι τηλεοπτικοί σταθμοί με σημαντικότερους τους TV Pink, RTV Kosava και BKTV. Ο πρώτος ανήκε στο Κόμμα της Γιουγκοσλαβικής Αριστεράς της συζύγου του Μιλόσεβιτς, Μίρα και ο

δεύτερος στην κόρη του, Μαρία. Ο σταθμός ΒΚ ανήκε στην οικογένεια Karic, που συνεργάστηκε στενά με τον Μιλόσεβιτς και μάλιστα ένα μέλος της οικογένειας είχε αναλάβει χαρτοφυλάκιο σε κάποια από τις κυβερνήσεις του. Οι σταθμοί αυτοί μέχρι την πτώση του Μιλόσεβιτς είχαν αποκλειστικά ψυχαγωγικό χαρακτήρα, υποστηρίζοντας με έμμεσο τρόπο την πολιτική του Μιλόσεβιτς.⁶⁴

Τα μέσα ενημέρωσης που προτίμησαν να μην υποταγούν και να συνεχίσουν τη μάχιμη δημοσιογραφία δέχθηκαν πολλές πιέσεις, αντιμετώπισαν τις κρατικές αυθαιρεσίες (παύση λειτουργίας, εξοντωτικά οικονομικά πρόστιμα, καταστροφή του εξοπλισμού τους κλπ.). Η κατάσταση στο χώρο των μέσων ενημέρωσης στη Σερβία προσέδρασε το ενδιαφέρον της διεθνούς Κοινής Γνώμης με αποτέλεσμα κάθε χρόνο να αυξάνονται τα παράπονα και οι καταγγελίες για τις παραβιάσεις στις ετήσιες εκθέσεις των διεθνών οργανώσεων για τη Σερβία.⁶⁵

Η νίκη των δυνάμεων της αντιπολίτευσης στις δημοτικές εκλογές του 1996 απέδειξε ότι και οι αντίπαλοι του Μιλόσεβιτς είχαν τις ίδιες απόψεις για την ανεξαρτησία των μέσων ενημέρωσης. Ο Σέσελι μετά την εκλογή του ως δημάρχου στο Ζέμουν χρησιμοποίησε τα τοπικά ΜΜΕ προκειμένου να βελτιώσει την εικόνα του. Η τοπική εφημερίδα *Zemunske novine* φιλοξενούσε πολλά άρθρα καθημερινά για τις προσπάθειες του Σέσελι να βελτιώσει τις υποδομές σε τοπικό επίπεδο.⁶⁶ Η επικράτηση του Ντράσκοβιτς στο δήμο Βελιγραδίου και κατ' επέκταση στο δημοτικό Studio B είχε ως αποτέλεσμα οι δραστηριότητες του Ντράσκοβιτς καλύπτονταν εξαντλητικά, ενώ των άλλων κομμάτων σε περιήληψη ή και καθόλου, ώστε να αποκαλείται από τους κατοίκους του Βελιγραδίου Vuk TV.⁶⁷

Στη δεκαετία του 1990 οι περισσότερες εφημερίδες προτίμησαν να διατηρήσουν στενότερες σχέσεις με την κυβέρνηση παρά με την αντιπολίτευση. Μόνο τα τελευταία χρόνια, όταν πλέον η δυσανεξία των πολιτών εναντίον του Μιλόσεβιτς έγινε εμφανής σε όλους και η Διεθνής Κοινότητα αποφάσισε να διακόψει κάθε σχέση μαζί τους, αρκετές καθημερινές εφημερίδες, όπως οι *Danas*, *Blic*, *Glas Javnosti* και εβδομαδιαίες όπως οι *Vreme* και *NIN* αρχικά πήραν αποστάσεις από τον Μιλόσεβιτς και το περιβάλλον του και μετά καλλιέργησαν ένα ανεξάρτητο προφίλ. Αντίθετα κάποιες άλλες εφημερίδες όπως οι *Politika*, *Ekspres*, *Novosti* προτίμησαν να διατηρήσουν στενές σχέσεις με την κεντρική εξουσία μέχρι το τέλος.⁶⁸

Πάντως η πίεση στα έντυπα μέσα ενημέρωσης ήταν μικρότερη συγκριτικά με εκείνη που ασκούσαν στους ραδιοφωνικούς και τους τηλεοπτικούς σταθμούς. Ο λόγος ήταν ότι οι εφημερίδες λόγω της χαμηλής κυκλοφορίας τους είχαν σαφώς

μικρότερες δυνατότητες επηρεασμού της Κοινής Γνώμης σε σχέση με τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ.⁶⁹

Το Νοέμβριο του 1994 οι Γιουγκοσλαβικές αρχές αποφάσισαν να ακυρώσουν την ιδιωτικοποίηση της εφημερίδας *Borba* και να την επαναφέρουν κάτω από τον έλεγχο του κράτους με το πρόσχημα ότι υπήρχαν παρατυπίες στην ιδιωτικοποίησή της το 1990. Στην πραγματικότητα η ανεξαρτησία της εφημερίδας και η κριτική προς το καθεστώς γραμμή ήταν οι αιτίες για την πορεία αυτή. Αν και ο Μιλόσεβιτς πάντα επιθυμούσε να ελέγχει απόλυτα τα ΜΜΕ, ωστόσο η επίθεσή του απέναντι στη *Borba* εντασσόταν σε ένα γενικότερο σχέδιο ελέγχου των ανεξάρτητων ΜΜΕ που μπορούσαν να τον κατακρίνουν.⁷⁰

Η πίεση αυξήθηκε σημαντικά από τις αρχές του 1998, όταν η κρίση στο Κοσσυφοπέδιο χειροτέρευσε. Τον Φεβρουάριο του 1998 κλήθηκαν για ανάκριση οι διευθυντές των εφημερίδων *Nasa Borba*, *Danas*, *Blic*, *Dnevni Telegraph* και του περιοδικού *Vreme*, διότι είχαν παραβεί την κυβερνητική γραμμή και είχαν χαρακτηρίσει τα γεγονότα στη Ντρένιτσα ως «μαζική σφαγή πολιτών» αντί για «νόμιμα μέτρα του κράτους εναντίον των τρομοκρατών».

Όταν τον Οκτώβριο του 1998 το ΝΑΤΟ άρχισε να απειλεί ότι θα βομβαρδίσει τη Γιουγκοσλαβία αν δεν δεχθεί ειρηνική λύση στο Κοσσυφοπέδιο, η πίεση στα ανεξάρτητα μέσα ενημέρωσης έγινε αφόρητη. Η σερβική κυβέρνηση θέσπισε ειδικό διάταγμα με το οποίο της επέτρεπε να σταματήσει την κυκλοφορία των εφημερίδων και την εκπομπή των ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών, οι οποίοι καλλιεργούσαν τον φόβο, τον πανικό και την ήττα στον πληθυσμό. Μέσα σε λίγες μέρες από τη δημοσίευση του διατάγματος οι αρχές διέκοψαν την κυκλοφορία των εφημερίδων *Danas*, *Dnevni Telegraph*, *Nasa Borba*, *Evropljanin*.⁷¹ Ακολούθησε η δημοσίευση του Νόμου για τη Δημόσια Πληροφόρηση, ο οποίος επέτρεπε στις αρχές ή στους πολίτες να ασκούν αγωγές εναντίον των μέσων ενημέρωσης, των εκδοτών και των δημοσιογράφων. Μέχρι το τέλος του 1998 τα σερβικά δικαστήρια επέβαλαν ποινές αρκετών εκατομμυρίων μάρκων σε αρκετά έντυπα.⁷² Κάποιες εφημερίδες αναγκάστηκαν να αναστείλουν προσωρινά την κυκλοφορία τους, όπως η *Nasa Borba*, ενώ άλλες όπως η *Dnevni Telegraph* άρχισε να εκδίδεται στο Μαυροβούνιο, όπου δεν ίσχυε ο σερβικός Νόμος για την Πληροφόρηση.⁷³

Ακόμη όμως και ο δρακόντειος Νόμος για τη Δημόσια Πληροφόρηση αντικαταστάθηκε από το Στρατιωτικό Νόμο λίγες μέρες πριν αρχίσουν οι αεροπορικοί βομβαρδισμοί εναντίον της Γιουγκοσλαβίας. Το Υπουργείο

Πληροφοριών έστειλε ειδικές «Οδηγίες για την [ειδησεογραφική] των πρακτορείων και των μέσων ενημέρωσης», σύμφωνα με τις οποίες «απαγορεύεται ρητά η δημοσίευση των απωλειών του Γιουγκοσλαβικού Στρατού», «οι ενέργειες της αστυνομίας και του στρατού πρέπει να αναφέρονται ως αμυντικές δραστηριότητες ή ως αγώνας για την υπεράσπιση της χώρας» και ο UCK έπρεπε να αναφέρεται ως «μια ομάδα τρομοκρατών και εγκληματιών». ⁷⁴

Οι αλβανικές εφημερίδες του Κοσσυφοπεδίου *Koha Ditore*, *Kosova Sot*, *Gazeta Shqiptare*, *Kombi* αναγκάστηκαν να πληρώσουν αρκετά εκατομμύρια μάρκα πρόστιμο μέσα σε ένα 24ωρο προκειμένου να συνεχίσουν να κυκλοφορούν. Παρότι πλήρωσαν τα υπέρογκα πρόστιμα, με την έναρξη των βομβαρδισμών από τις δυνάμεις του NATO, οι σερβικές δυνάμεις ασφαλείας έκλεισαν όλα τα αλβανικά μέσα ενημέρωσης του Κοσσυφοπεδίου. Επίσης διέκοψαν τη λειτουργία του ραδιοφωνικού σταθμού B-92 και περισσότερων από 50 ανεξάρτητων μέσων ενημέρωσης, ενώ κάποια άλλα προτίμησαν να διακόψουν τη λειτουργία τους αυτοβούλως παρά να υποταχθούν στην επερχόμενη λογοκρισία. ⁷⁵ Ακολούθησαν οι δολοφονίες εκδοτών και δημοσιογράφων που έβλεπαν θετικά τις πολεμικές επιδρομές του NATO, ή που κατηγορούνταν για αντισερβική στάση από τη σερβική κρατική τηλεόραση. Πολλοί Σέρβοι δημοσιογράφοι εγκαταστάθηκαν στο Μαυροβούνιο, ενώ οι Αλβανοί συνάδελφοί τους προτίμησαν να καταφύγουν στο Τέτοβο, στη FYROM. Η λογοκρισία συνεχίστηκε στον Τύπο και στα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης μέχρι την πτώση του Μιλόσεβιτς τον Οκτώβριο του 2000. ⁷⁶

4.5. Οι δημοσιογράφοι

Όπως και στις άλλες κομμουνιστικές χώρες οι δημοσιογράφοι στη Γιουγκοσλαβία έπρεπε να είναι πιστός στις ιδέες του μαρξισμού λενινισμού και - αντίθετα από τις άλλες κομμουνιστικές χώρες- να συμμετέχει στην εδραίωση και στην πρόοδο της αυτοδιαχείρισης της κοινωνίας. Επομένως θεωρητικά οι δημοσιογράφοι έπρεπε να συνεισφέρουν στη βελτίωση της κοινωνίας, στην πράξη όμως έπρεπε να υπηρετούν την Ένωση των Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, αφού αυτή ήταν που έδινε τις κατευθύνσεις και χάραζε την πολιτική για το κράτος και την κοινωνία. ⁷⁷

Οι περισσότεροι δημοσιογράφοι ήταν απόφοιτοι της σχολής Πολιτικών Επιστημών. Στη σχολή αυτή διδάσκονταν διεθνείς σχέσεις, πολιτικές επιστήμες, πολιτική κοινωνιολογία, επικοινωνία και δημοσιογραφία με βάση πάντα τις

κατευθύνσεις του μαρξισμού λενινισμού.⁷⁸ Η παιδεία αυτή τους ήταν χρήσιμη στην - μετέπειτα- επαγγελματική τους θέση, όπως και η ταυτότητα του μέλους του Κόμματος. Ακόμη και το 1989 που κατέρρευε η Γιουγκοσλαβία και διαλυόταν η Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών το 80% των δημοσιογράφων συνέχιζε να διατηρεί την κομματική του ιδιότητα.⁷⁹ Επίσης όλοι οι δημοσιογράφοι ήταν μέλη της JNS, της επαγγελματικής τους οργάνωσης.

Οι δημοσιογράφοι ήξεραν ότι δεν επιτρεπόταν η δημοσίευση άρθρων, άλλων κειμένων και εκφώνηση λόγων που στρέφονταν εναντίον της εργατικής τάξης και της σοσιαλιστικού συστήματος της αυτοδιαχείρισης. Οι παραβάτες τιμωρούνταν σύμφωνα με τον Ομοσπονδιακό Ποινικό Κώδικα με ποινή φυλάκισης από ένα ως δέκα έτη. Επίσης δεν επιτρεπόταν η άσκηση κριτικής στο πρόσωπο και το έργο του Τίτο.⁸⁰ Αυτά ήταν τα όρια που έθετε το γιουγκοσλαβικό κράτος στην ελευθερία των δημοσιογράφων. Για ένα δημοσιογράφο που ζούσε και εργαζόταν στη δυτική Ευρώπη ή στις ΗΠΑ τα όρια αυτά θεωρούνταν απαράδεκτα. Όμως για τους δημοσιογράφους των άλλων κομμουνιστικών χωρών αποτελούσαν ένα ιδανικό περιβάλλον εργασίας. Για τους Γιουγκοσλάβους δημοσιογράφους ήταν ένα πλαίσιο εργασίας καθ' όλα αποδεκτό.

Η λογοκρισία σε όλες τις μορφές της ήταν εξαιρετικά περιορισμένη στη Γιουγκοσλαβία με αποτέλεσμα οι δημοσιογράφοι να λειτουργούν περισσότερο με επαγγελματικά και λιγότερο με πολιτικά κριτήρια.⁸¹ Παρότι υπήρχε νόμος σύμφωνα με τον οποίο οι εκδότες έπρεπε να δίνουν στη λογοκρισία δείγματα της εφημερίδας πριν την κυκλοφορία της, ωστόσο στην πράξη η λογοκρισία δεν λειτουργούσε λόγω του ελάχιστου προσωπικού και της αναποτελεσματικότητάς της. Όμως τελικά έλεγχος υπήρχε, αυτοέλεγχος. Σπάνια η λογοκρισία εμπόδιζε έντυπο να κυκλοφορήσει. Αυτό συνέβαινε κυρίως σε νεανικές εφημερίδες, όπως η *Mladina* και σε δύσκολες εποχές, όπως ατά τη διάρκεια της Κροατικής Ανοιξης του 1971, οπότε και με εντολή της κυβέρνησης έπαψε η κυκλοφορία, όλων των εντύπων.⁸²

Οι περισσότεροι δημοσιογράφοι απέφευγαν να γράψουν για τα απαγορευμένα θέματα από μόνοι τους, χωρίς να χρειάζεται η επέμβαση των αρχισυντακτών ή της λογοκρισίας. Όμως ο αυτοέλεγχος και ο αυτοπεριορισμός δεν ήταν δυσάρεστος καθώς οι περισσότεροι μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 δεν αισθάνονταν την ανάγκη να κατακρίνουν το πολιτικό και κοινωνικό σύστημα της χώρας.⁸³ Άλλωστε εκτός από την πολιτική στις σελίδες των εφημερίδων εμφανίζονταν και πολλά θέματα, όπως η θρησκεία, η οικονομία, αποσπάσματα από απαγορευμένα -σε άλλες

χώρες- λογοτεχνικά έργα ξένων συγγραφέων (Οργουελ, Σολτζενίτσιν, Στιούαρτ Μίλλ). Στη δεκαετία του 1980 ακόμη και φωτογραφίες γυμνών γυναικών γέμιζαν πλέον τις σελίδες των εφημερίδων και των άλλων εντύπων.⁸⁴

Επίσης το γεγονός ότι οι περισσότεροι δημοσιογράφοι εργάζονταν σε τοπικά ή περιφερειακά μέσα ενημέρωσης που δεν απευθύνονταν στο σύνολο των Γιουγκοσλάβων πολιτών αύξανε την ελευθερία τους διότι δεν είχαν έπρεπε πάντα να λαμβάνουν υπόψη τις ευαισθησίες των άλλων λαών. Τέλος η παράλληλη κυκλοφορία πολλών εφημερίδων και η συνύπαρξη στην τηλεόραση εκπομπών από όλες τις περιοχές της Γιουγκοσλαβίας ωθούσε τους δημοσιογράφους να εργάζονται με σκοπό να προσελκύουν το ενδιαφέρον των αναγνωστών και των τηλεθεατών και όχι μόνο των κομματικών επιτρόπων. Γι αυτό και απολάμβαναν μεγάλης εκτίμησης για την ποιότητα του έργου τους στις δυτικές χώρες. Σύμφωνα με μια δημοσιογράφο από την Κροατία "ήταν το τελειότερο σύστημα από όσα εφαρμόζονταν σε κράτη με μονοκομματικό σύστημα, φτιαγμένο για να απωθεί την ενοχή, τον ψόγο, το λάθος, για να σε διδάσκει πώς να λογοκρίνεις με τον αυτοέλεγχο τις σκέψεις και τις θελήσεις σου και παράλληλα σε έκανε να νιώθεις πως απολάμβανες περισσότερη ελευθερία από οποιοδήποτε άλλο στην ανατολική Ευρώπη".⁸⁵ Όμως ήδη από τη δεκαετία του 1970 υπήρχαν ερευνητές που είχαν σημειώσει ότι οι δημοσιογράφοι προτιμούσαν να επιλέγουν τα θέματα με τα οποία ασχολούνταν με τοπικιστικά κριτήρια και ότι

Η κατάσταση αυτή ανατράπηκε άρδην όταν άρχισε η κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας και η διάλυση της Ένωσης των Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών. Η όξυνση των παθών και οι πόλεμοι που ξέσπασαν στην πρώην Γιουγκοσλαβία μετέβαλαν άρδην την κατάσταση στα μέσα ενημέρωσης. Την ελευθερία διαδέχθηκε η υποχρέωση της συστράτευσης στην κοινή υπόθεση, η αντικειμενικότητα αντικαταστάθηκε από την προώθηση του εθνικού συμφέροντος και ο σεβασμός της ιδιαιτερότητας του άλλου από τη μισαλλοδοξία και το φανατισμό. Η σερβική κρατική τηλεόραση μεταβλήθηκε σε ένα μέσο που δεν φείδονταν κανενός μέσου και λόγου για να σπιλώσει τους "εχθρούς" ή όσους απλά ήταν αντίθετοι με την πολιτική της κυβέρνησης και δεν κανενός μέσου και λόγου για να προβάλλει το έργο του Μιλόσεβιτς και των άλλων κομμουνιστών ηγετών της Σερβίας. Οι δημοσιογράφοι όσες φορές προσπάθησαν να διαμαρτυρηθούν, δέχθηκαν απειλές για τη ζωή τους και την καριέρα τους και αναγκάστηκαν να υπογράψουν πιστοποιητικά νομιμότητας. Αλλά ακόμη και έτσι το Δεκέμβριο του 1992 1500 δημοσιογράφοι και τεχνικοί της κρατικής τηλεόρασης, μέλη της Ανεξάρτητης Ένωσης Δημοσιογράφων

απολύθηκαν.⁸⁶ Η επαγγελματική οργάνωση των δημοσιογράφων όλα τα χρόνια που κυβερνούσε ο Μιλόσεβιτς, όχι μόνο δεν ύψωσε τη φωνή της για να προστατεύσει τους δημοσιογράφους από τις επιθέσεις του καθεστώτος, αλλά πολλές φορές πρωτοστάτησε στις επιθέσεις διαγράφοντας τους αντικαθεστωτικούς δημοσιογράφους από μέλη της και δίνοντας κάλυψη στους εργοδότες να τους απολύσουν.⁸⁷ Το αποτέλεσμα ήταν να υποβαθμιστεί σε μεγάλο βαθμό η ποιότητα του έργου των δημοσιογράφων στα κρατικά μέσα ενημέρωσης και να είναι σήμερα επιτακτική η επανεκπαίδευσή τους.⁸⁸

Οι περισσότεροι από τους απολυμένους δημοσιογράφους και όσοι δεν αποδέχονταν να αποτελέσουν μέρος ενός από τους χειρότερους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς αποχώρησαν από τα κρατικά μέσα ενημέρωσης και στελέχωσαν νέα μέσα ενημέρωσης όπως τους ραδιοφωνικούς σταθμούς B-92 και Radio Pancevo, τα πρακτορεία ειδήσεων BETA, FONET και TIKER και εφημερίδες όπως τη *Nasa Borba*, τη *Blic* και τη *Nedelni Telegraph*. Προκειμένου να μην έχουν σχέσεις με τους συναδέλφους τους στα κρατικά μέσα ενημέρωσης σύστησαν δυο άλλες επαγγελματικές ενώσεις, τη NUNS και τη Nezavisnost Media Union.⁸⁹ Οι περισσότεροι δημοσιογράφοι στα ανεξάρτητα μέσα ενημέρωσης προσπάθησαν να ασκήσουν αντικειμενική δημοσιογραφία. Υπήρχαν όμως και αρκετοί που παρασύρθηκαν από τους πολιτικούς ανταγωνισμούς και μεταβλήθηκαν σε φερέφωνα των δυνάμεων της αντιπολίτευσης αφήνοντας κατά μέρος τη δημοσιογραφική τους ταυτότητα.

Άλλωστε πολλοί νέοι δημοσιογράφοι δεν είχαν την παιδεία των παλαιότερων, καθώς η έκρηξη που σημειώθηκε με τη δημιουργία πολλών νέων μέσων ενημέρωσης αύξησε τη ζήτηση για δημοσιογράφους. Τις θέσεις αυτές κάλυψαν άτομα, με πανεπιστημιακή παιδεία, αλλά χωρίς εμπειρία και εντελώς άσχετοι με το αντικείμενο της δημοσιογραφίας. Σε μικρότερο βαθμό χρησιμοποιήθηκαν και άτομα με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο που δυσκολεύονταν να χρησιμοποιήσουν τις βασικές αρχές της γραμματικής και του συντακτικού στον προφορικό και τον γραπτό λόγο. Κάποιοι από αυτούς προωθήθηκαν γρήγορα ακόμη και σε διευθυντικές θέσεις με αποτέλεσμα την περαιτέρω υποβάθμιση του δημοσιογραφικού έργου στο σύνολό του.⁹⁰

Η δημοσίευση του Νόμου για τη Δημόσια Πληροφόρηση, ο οποίος επέτρεπε στις αρχές ή στους πολίτες να ασκούν αγωγές εναντίον των μέσων ενημέρωσης, των εκδοτών και των δημοσιογράφων και ο Στρατιωτικός Νόμος που επιβλήθηκε λίγες

μέρες πριν αρχίσουν οι αεροπορικοί βομβαρδισμοί εναντίον της Γιουγκοσλαβίας προξένησαν πολλά δεινά στους δημοσιογράφους των ανεξάρτητων μέσων ενημέρωσης. Εκδότες και δημοσιογράφοι που έβλεπαν θετικά τις πολεμικές επιδρομές του ΝΑΤΟ, ή που κατηγορούνταν για αντισερβική στάση από τη σερβική κρατική τηλεόραση δολοφονήθηκαν ή έπεσαν θύματα δολοφονικής απόπειρας, δικάστηκαν και καταδικάστηκαν σε πολλά χρόνια φυλάκιση, βασανίστηκαν από την αστυνομία και έχασαν τον επαγγελματικό εξοπλισμό τους.⁹¹ Όλοι σχεδόν έχασαν και τη δουλειά τους καθώς η κυβέρνηση διέκοψε τη λειτουργία όλων σχεδόν των αντιπολιτευόμενων μέσων ενημέρωσης. Πολλοί Σέρβοι δημοσιογράφοι αναγκάστηκαν να εγκατασταθούν στο Μαυροβούνιο, ενώ οι Αλβανοί συνάδελφοί τους προτίμησαν να καταφύγουν στο Τέτοβο, στη FYROM.⁹²

4.6. Η προπαγάνδα

Κάθε κομμουνιστικό κόμμα καλλιεργεί ένα μύθο. Ο μύθος είναι απαραίτητος όχι για την επιβίωσή του, αλλά για την εξασφάλιση της υποστήριξης των μαζών στην πολιτική του. Στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας ο εθνικός μύθος περιλάμβανε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 τρία στοιχεία: α) Οι παρτιζάνοι με την καθοδήγηση του Τίτο κατήγαγαν τη μεγαλύτερη νίκη κατά των δυνάμεων του Άξονα και κατά των πολιτικών τους αντιπάλων, οι οποίοι ήταν στο σύνολό τους φασίστες, συνεργάτες των Γερμανών και όργανα των άλλων ξένων δυνάμεων, β) Η Γιουγκοσλαβία αποτελούσε ένα «περιούσιο» κράτος, αφού κατόρθωσε να επιβιώνει μέσα στις συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου και να αποκρούει τις εχθρικές ενέργειες και των δυο συνασπισμών, και γ) το σοσιαλιστικό μοντέλο της Γιουγκοσλαβίας βασισμένο στην αυτοδιαχείριση ήταν το μόνο «γήσια» δημοκρατικό σύστημα, που ωθούσε όλους τους πολίτες να μετάσχουν ενεργά στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας.⁹³

Ο Τίτο ήταν μια προσωπικότητα μυθικών διαστάσεων. Ένας ηγέτης στο πρόσωπο του οποίου συμπυκνώνονταν όλα τα χαρίσματα ενός ηγέτη. Από τον Τίτο προέρχονταν όλες οι θετικές ενέργειες, ενώ όλα τα σφάλματα αποδίδονταν στους εξωτερικούς εχθρούς και στους ανίκανους συνεργάτες και στους προδότες της πολιτικής του. Τα μέσα ενημέρωσης, ανεξάρτητα από τις προτιμήσεις τους και τον τοπικισμό τους προώθησαν αυτά τα στερεότυπα με αποτέλεσμα να αναδειχθεί ο Τίτο στη μοναδική ενοποιό δύναμη της Γιουγκοσλαβίας. Ο θάνατός του ήταν ουσιαστικά ο θάνατος του συστήματος και της χώρας, αφού ο Τίτο παρέμεινε «ισόβιος πρόεδρος»

αλλά δεν μπορούσε να κυβερνά και οι διάδοχοί του δεν είχαν τη νομιμοποίηση του συστήματος. Ήταν ολοφάνερο ότι μετά το θάνατο του Τίτο είχε δημιουργηθεί ένα μεγάλο κενό στην πολιτική ζωή της Γιουγκοσλαβίας και ο κόσμος ζητούσε μια νέα πατρική φιγούρα. Το κενό αυτό προσπάθησαν να καλύψουν ο Μιλόσεβιτς, ο Τούντζμαν, ο Ρουγκόβα και πολλοί άλλοι.⁹⁴

Όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί που αναδείχθηκαν μετά το θάνατο του Τίτο στη Γιουγκοσλαβία, ήταν υπεύθυνοι για την πορεία της προς την αιματοχυσία. Όλοι χρησιμοποίησαν τα μέσα ενημέρωσης ως ένα στρατηγικό όπλο για να εξασφαλίσουν την αποδοχή και την υποστήριξη των πολιτών στην πολιτική τους. Από το 1987 τα μέσα ενημέρωσης στο Βελιγράδι άρχισαν μια εκστρατεία να πείσουν τους Σέρβους ότι η παρουσία άλλων εθνοτήτων στη Γιουγκοσλαβία αποτελούσε ένα σημαντικό κίνδυνο γι αυτούς. Υποτιμήθηκε συνειδητά η ισότητα των εθνοτήτων που είχε προωθήσει ο Τίτο και κατασκευάστηκε μια ολόκληρη μυθολογία για τους εθνικούς και θρησκευτικούς ήρωες. Τα σερβικά ΜΜΕ ανακαλώντας μνήμες από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο προσπάθησαν να πείσουν τους Σέρβους ότι αντιμετώπιζαν μια "νέα γενοκτονία". Φυσικό ήταν να δημιουργηθούν αντανάκλαστα στους σύνοικους πληθυσμούς. Τα μέσα των άλλων εθνοτήτων μιμήθηκαν τις μεθόδους τους Μιλόσεβιτς και εγκαινίασαν τις δικές τους προπαγανδιστικές εκστρατείες.⁹⁵

Η σερβική τηλεόραση ασχολήθηκε επισταμένα και με την ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες να δείξει ότι οι αριθμός των Σέρβων που χάθηκαν στη διάρκεια του πολέμου στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Γιασένοβατς δολοφονημένοι από τους Κροάτες Ουστάσι ήταν πολύ μεγαλύτερος από τον επίσημο. Σκοπός της ήταν να απαντήσει στο βιβλίο του Τούντζμαν *Bespuca* με το οποίο ισχυριζόταν ότι η επίσημη κομμουνιστική ιστορία είχε υπερεκτιμήσει τα εγκλήματα των Κροατών στη διάρκεια του πολέμου με σκοπό να μειώσει την αντίσταση των Κροατών στη δημιουργία της κομμουνιστικής Γιουγκοσλαβίας.⁹⁶

Μάλιστα από το καλοκαίρι του 1989 και σε όλη τη διάρκεια του 1990 έγιναν ανασκαφές πολλών ομαδικών τάφων στη Σερβία, παρουσία της τηλεόρασης, όπου μετρούνταν οι σκελετοί, και ύστερα οι νεκροί ξαναθάβονταν με τιμές. Το αποτέλεσμα ήταν οι Σέρβοι να αποδεχθούν την ιδέα ότι το παρελθόν μπορεί να ήταν χειρότερο από αυτό που γνώριζαν.⁹⁷

Την ίδια εποχή στην Κροατία άρχισαν να καταστρέφουν τα μνημεία του πολέμου και τους τάφους των θυμάτων, ιδίως αυτών των μνημείων που υποδείκνυαν τις τοποθεσίες των στρατοπέδων θανάτου. Η κροατική τηλεόραση κατηγορούσε

συνεχώς το γιουγκοσλαβικό καθεστώς ότι προσπαθούσε να ταυτίσει το ένοχο κροατικό παρελθόν με τον κροατικό λαό. Δηλαδή παρουσίαζε τους Κροάτες ως θύματα μιας συνομοσίας για να στιγματιστούν εφ' όρου ζωής.⁹⁸

Τόσο η σερβική, όσο και η κροατική τηλεόραση χαρακτήριζαν τους αντιπάλους Τούντζμαν και Μιλόσεβιτς με χαρακτηρισμούς, που άλλοτε λίγο απείχαν από απροκάλυπτες ύβρεις και άλλοτε προέρχονταν από το απορριπτικό ιστορικό παρελθόν. Στην τηλεόραση οι εξεγερθέντες Σέρβοι της Κράινας και της Σλαβονίας ήταν για τους Σέρβους «οι υπερασπιστές των αιώνιων παραδόσεων από τους δαιμόνιους Ουστάσι» και για τους Κροάτες "ορδές τσέτνικ", "τρομοκράτες και δολοπλόκοι".⁹⁹

Η κροατική τηλεόραση μετά το ξέσπασμα του πολέμου έδειχνε ξανά και ξανά τα ερείπια του Βούκοβαρ, το Ντουμπρόβνικ στις φλόγες και τις αεροπορικές επιδρομές εναντίον του Ζάγκρεμπ, αλλά συγκάλυπτε συνειδητά τις καταστροφές των σερβικών χωριών. Το 1992 ακόμη και το 1993, όταν ο πόλεμος είχε πλέον τελειώσει η κροατική τηλεόραση απευθυνόταν στους ακροατές ως εξής: "Υπερασπιστές της μητέρας-πατρίδας, καλημέρα σας".¹⁰⁰

Κατά τον βοσνιακό πόλεμο και ενώ είχε ξεκινήσει η γενοκτονία εναντίον των Σέρβων, οι Σέρβοι έβλεπαν στην τηλεόραση σερβικά σπίτια στις φλόγες, Σέρβους νεκρούς και Σέρβους να διαδηλώνουν στις ευρωπαϊκές πόλεις κατά της ψευδούς εικόνας εναντίον των Σέρβων. Όλος ο κόσμος μαζί με τους Ουστάσι και τους μουτζαχεντίν είχε συνωμοτήσει εναντίον των Σέρβων, χωρίς όμως να αναρωτιούνται γιατί.¹⁰¹

Την εποχή αυτή η τηλεόραση σύμφωνα με τα λεγόμενά της προσπαθούσε να ενισχύσει το σερβικό έθνος. "Οι Σέρβοι δεν ήταν απλά άνθρωποι, αλλά επίλεκτοι άνθρωποι". Δημιουργήθηκε μια νέα γλώσσα που αποτελούνταν από λέξεις και φόρμουλες από την λαϊκή ιστορία, την κομμουνιστική ρητορική και τη νέα εθνικιστική ιδεολογία. Οποιοσδήποτε προσπαθούσε να αντιδράσει καταγγέλλονταν ως προδότης.¹⁰² Όταν ξεκίνησε ο πόλεμος στη Βοσνία η προπαγάνδα των Βόσνιων είχε ως αφετηρία την άποψη ότι ο πόλεμος στη Βοσνία ξεκίνησε και διεξάγεται από άλλους και όχι άτομα που ζούσαν στη Βοσνία.¹⁰³

Όσοι δεν ήταν αρεστοί στον Μιλόσεβιτς μεταβάλλονταν σε στόχους της κρατικής τηλεόρασης. Το διάστημα 1990-1991 ο πιο σημαντικός στόχος ήταν ο Μίλαν Πάνιτς, πρωθυπουργός της Σερβίας, για τον οποίο έγιναν πολλά ρεπορτάζ για να δείξουν ότι είχε σχέσεις με το οργανωμένο έγκλημα στις ΗΠΑ και ότι ήταν

μυστικός πράκτορας των Αμερικανών. Μάλιστα η κρατική τηλεόραση λογόκρινε ακόμη και τις δηλώσεις που έκανε ο Πάνιτς, όταν ακόμη ήταν πρωθυπουργός στη Σερβία.¹⁰⁴ Φυσικά η αντιπολίτευση αποτελούσε ένα σταθερό στόχο για κρατικά ΜΜΕ και ιδίως για τη σερβική τηλεόραση. Το 1990 και το 1991 τα κρατικά ηλεκτρονικά ΜΜΕ και οι εφημερίδες που είχαν ταχθεί με τον Μιλόσεβιτς καλούσαν σε αντισυγκεντρώσεις τον κόσμο, εναντίον των διαδηλώσεων των κομμάτων της αντιπολίτευσης, ανακαλώντας μνήμες του πολέμου και χρησιμοποιώντας τον παρτιζάνικο μύθο. Σύμφωνα με τα μέσα αυτά οι διαδηλωτές «ήταν νεοτσέτνικς που ήθελαν να καταστρέψουν τις κατακτήσεις του σοσιαλισμού και συνεργάζονταν με ξένες δυνάμεις όπως στον πόλεμο για να χτυπήσουν τους παρτιζάνους στη Σερβία».¹⁰⁵

Αντίθετα από τις πιο αγαπητές φιγούρες της τηλεόρασης ήταν ο Βόισλαβ Σέσελι και ο Ζέλικο Ραζνάτοβιτς (Αρκάν).¹⁰⁶ Το Φεβρουάριο του 1995 ο Αρκάν παντρεύτηκε τη διάσημη λαϊκή τραγουδίστρια Τσέτσα. Ο ίδιος φορούσε στολή Σέρβου αξιωματικού του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και εκείνη αντιπροσώπευε το Κόσσοβο ως νύφη. Ο γάμος μεταδόθηκε εκτενώς από τα ελεγχόμενα από το κράτος μέσα ενημέρωσης, πράγμα που δείχνει ότι τα μέσα ενδιαφέρονταν για προσωπικότητες σαν αυτή του Αρκάν και για ενέργειες σαν το γάμο του και τις χρησιμοποιούσαν ως μέρος της επίσημης προπαγάνδας.¹⁰⁷

Το 1993, όταν ο Μιλόσεβιτς αποφάσισε ότι θα παρουσίαζε προς τη Διεθνή Κοινότητα την εικόνα του φιλειρηνιστή, τα μέσα ενημέρωσης και κυρίως η τηλεόραση άλλαξαν πολιτική. Οι φιλοπολεμικές εξάρσεις καταργήθηκαν και κατηγορήθηκαν ο Σέσελι και ο Αρκάν, ως οι κύριοι υπεύθυνοι για τον πόλεμο.¹⁰⁸

Όμως ο κόσμος ξεσηκώθηκε και βγήκε στους δρόμους στα τέλη του 1996, όταν ο Μιλόσεβιτς προσπάθησε να ακυρώσει τη νίκη της αντιπολίτευσης στις δημοτικές εκλογές. Τα κρατικά μέσα ενημέρωσης άρχισαν εκστρατεία εναντίον των διαδηλωτών, χαρακτηρίζοντάς τους ως ξένους πράκτορες. Όμως οι διαδηλωτές την ώρα των ειδήσεων γίνονταν πολύ περισσότεροι, ώστε να διαλύσουν την εικόνα που προσπαθούσαν να δημιουργήσουν τα κρατικά ΜΜΕ.¹⁰⁹

Όταν ξεκίνησαν οι βομβαρδισμοί του ΝΑΤΟ στο Κοσσυφοπέδιο η σερβική προπαγάνδα μεταβλήθηκε τόσο σε στόχους όσο και σε περιεχόμενο. Ως στόχοι επελέγησαν οι Αλβανοί Κοσσοβάρη, η Διεθνή Κοινότητα και όσοι διαφωνούσαν με την πολιτική του Μιλόσεβιτς. Οι πρώτοι κατηγορήθηκαν ότι επιχειρούσαν τη βίαιη-έξοδο των Σέρβων από το Κοσσυφοπέδιο την ίδια ώρα που τροφοδοτούσαν τη Διεθνή

Κοινότητα με ψευδείς ειδήσεις και στοιχεία για την κατάσταση εκεί. Η Διεθνής Κοινότητα απέκτησε την εικόνα του δαίμονα, του «κακού», ο οποίος προσπαθεί με κάθε τρόπο να βλάψει τους «καλούς» Σέρβους και να εξοντώσει το μοναδικό υπερασπιστή των Σέρβων, τον Μιλόσεβιτς. Οι διαφωνούντες στη Σερβία χαρακτηρίστηκαν ως «5^η φάλαγγα» των ξένων, ως «φασίστες», ως «προδότες του σερβικού έθνους και των παραδόσεων» και ως «παραρτήματα των ξένων μέσων ενημέρωσης».¹¹⁰ Μάλιστα η σερβική τηλεόραση δεν δίστασε να καταγγείλει στο κοινό μερικούς εκδότες και δημοσιογράφους, ουσιαστικά να τους προγράψει. Ο Ζλάτκο Τσουρούβια ήταν το πιο γνωστό θύμα των προγραφών.¹¹¹

Οι ενημερωτικές εκπομπές της τηλεόρασης πρόβαλλαν συνεχώς αποσπάσματα από ταινίες με θέμα τον αγώνα των παρτιζάνων του Τίτο εναντίον των δυνάμεων του φασισμού στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ταινίες με θέματα από την ένδοξη σερβική ιστορία,¹¹² και αμερικανικές ταινίες με θέμα την εγκληματικότητα, το οργανωμένο έγκλημα και τη διαφθορά στις ΗΠΑ, όπως ο «Νονός», «JFK», «Όλοι οι άνθρωποι του Προέδρου», κ.α.¹¹³ Αντίθετα απέφευγαν να δείξουν πλάνα από το Βελιγράδι και τα περίχωρα για να μη φανούν οι καταστροφές από τους βομβαρδισμούς.¹¹⁴ Φυσικά δεν υπήρχε περίπτωση να μεταδώσουν πλάνα από τις αντιπολεμικές διαδηλώσεις και τις κηδείες των στρατιωτών και των αξιωματικών.¹¹⁵

4.7. Το κοινό

Παρ' όλα όσα ισχυρίζονται δημοσιογράφοι των δυτικών χωρών, μέχρι το 1991 η τηλεόραση είχε αποτύχει ως προπαγανδιστικό μέσο. Η αμοιβαία εμπιστοσύνη που είχε καλλιεργηθεί μεταξύ των γιουγκοσλαβικών λαών μετά το 1945 δεν είχε διαρραγεί από τον εκφοβιστικό, τοπικιστικό και εθνικιστικό τηλεοπτικό λόγο. Μάλιστα τα πρώτα χρόνια η τηλεόραση είχε αποτύχει να πείσει το λαό να θέλει να πολεμήσει. Το καλοκαίρι του 1991 εκατοντάδες χιλιάδες νέοι κρύφτηκαν ή έφυγαν από τη χώρα για να μη καταταγούν στο στρατό, ενώ πολλές φορές εξεγέρθηκαν οι έφεδροι στρατιώτες και αξιωματικοί. Όλα αυτά όμως δεν εμφανίστηκαν ποτέ στην τηλεόραση.¹¹⁶

Καθώς η οικονομική κρίση του 1992 έπληξε κυρίως τα μεσαία και τα κατώτατα αστικά στρώματα της σερβικής κοινωνίας, οι περισσότεροι Σέρβοι δεν είχαν πλέον τη δυνατότητα να αγοράζουν εφημερίδες. Ο κόσμος στράφηκε στην κρατική τηλεόραση, η οποία έγινε η κύρια μορφή πληροφόρησης.¹¹⁷ Σταδιακά οι

συγκεντρώσεις, η λαϊκή ρητορική του Μιλόσεβιτς και τα πλάνα από πεδία των μαχών, τα πτώματα, οι τραυματίες, τα κατεστραμμένα σπίτια και οι πρόσφυγες άρχισαν να έχουν αποτελέσματα στην ψυχολογία των θεατών. Καθημερινά η τηλεόραση πρόβαλλε προγράμματα που αποδείκνυαν τη δυνατότητα και την ικανότητα επιβίωσης των Σέρβων στο παρελθόν, και υποσυνείδητα και στο παρόν.

Σε δημοσκόπηση που πραγματοποίησε στα μέσα του 1991 το Ινστιτούτο Πολιτικών Επιστημών στο Βελιγράδι το 60% του κοινού δήλωσε ότι πίστευε ακράδαντα αυτά που έβλεπε στην τηλεόραση.¹¹⁸ Τους τελευταίους μήνες του 1995 η εικόνα του Μιλόσεβιτς ως ηγέτη όλων των Σέρβων εκτός Σερβίας και του δημιουργού της ιδέας "όλοι οι Σέρβοι σε ένα κράτος" κατέρρευσε με τις συμφωνίες του Ντέιτον και την αναχώρηση των Σέρβων από το Σαράγεβο. Οι Σέρβοι πρόσφυγες στη Σερβία είχαν χάσει πλέον την πίστη τους στο Μιλόσεβιτς, αλλά ταυτόχρονα δεν μπορούσαν να ταχθούν στο πλευρό της αντιπολίτευσης, αφού τότε θα μηδενίζονταν πιθανότητες επανόδου στις εστίες τους.

Μια απλή γυναίκα, η Λιούμπισα Λάζιτς, από την Γρμπάβιτσα, προάστιο του Σαράγεβο όταν έτυχε να συναντήσει τον Μιλόσεβιτς, εξέφρασε τη δυσαρέσκειά της ως εξής: "Θυμάσαι όταν ο κόσμος τραγουδούσε με το όνομά σου Σλόμπο, Σλόμποντο; Εμείς είχαμε αφιερώσει τη ζωή μας στην ιδέα σου -όλοι οι Σέρβοι σε ένα κράτος. Από τότε πρόδωσες όλα τα σχετικά με τον Κύριλλο, το Χριστό και τον Άγιο Σάββα και με το δεξί σου χέρι μας στραγγάλισες. Το Σαράγεβο δεν το αγοράσαμε, γεννήθηκε μαζί μας. Τώρα που χάσαμε το Σαράγεβο είμαστε όλοι χαμένοι. Δεν σε πιστεύουμε πλέον αρχηγέ. Δεν είσαι ο άνθρωπος του οποίου την εικόνα φυλάγαμε σαν εικόνισμα".¹¹⁹

Όμως σε γενικές γραμμές μέχρι το 1996 το τηλεοπτικό κοινό έμενε απαθές, χωρίς να αντιδρά σε αυτό που έβλεπε και σε αυτό που υφίστατο, όπως τα θύματα μιας μεγάλης φυσικής καταστροφής που μένουν απαθή μπροστά στα στοιχεία της φύσης και δεν μπορούν να βοηθήσουν τα συνεργεία διάσωσης.¹²⁰ Οι πρώτες οργανωμένες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης στη Σερβία πραγματοποιήθηκαν τον Μάρτιο του 1991 με διαδηλώσεις 80.000 ατόμων, που ζητούσαν την απελευθέρωση της τηλεόρασης από τον έλεγχο του Μιλόσεβιτς. Οι διαδηλώσεις για την απεξάρτηση της τηλεόρασης επαναλήφθηκαν πολλές φορές τα επόμενα χρόνια. Ακόμη και οι 113 μέρες διαμαρτυρίας το χειμώνα του 1996-1997 αφορούσαν την απελευθέρωση των ΜΜΕ.¹²¹ Παρά την αποσιώπηση και τη δυσφήμιση, ωστόσο ο κόσμος άρχισε να κοιτά έξω από το παράθυρό του και να συγκρίνει την κατάσταση με αυτά που έβλεπε

στην τηλεόραση. Αυτόματα η αξιοπιστία των κρατικών ΜΜΕ δέχθηκε μεγάλο πλήγμα όμως ο κόσμος δεν σταμάτησε να βλέπει τηλεόραση.

Δεν σταμάτησε να βλέπει τηλεόραση ούτε τα τρία επόμενα χρόνια όταν όλη η πολιτική επικεντρώθηκε στο πρόβλημα του Κοσσυφοπεδίου. Η πλειοψηφία του πληθυσμού παρέμεινε δέσμια των ενημερωτικών εκπομπών της RTS και των αφελών ψυχαγωγικών εκπομπών των μεγάλων ιδιωτικών καναλιών. Όταν μάλιστα άρχισαν οι βομβαρδισμοί του NATO και η σερβική κυβέρνηση διέκοψε τη λειτουργία των αντιπολιτευόμενων ΜΜΕ το κοινό αποδέχθηκε σιωπηρά την ενέργεια αυτή ως αναγκαία λόγω των πολεμικών συνθηκών.¹²²

Τη σημασία της τηλεόρασης για τον έλεγχο του κοινού αναγνώρισε και το NATO από τις πρώτες μέρες των αεροπορικών επιθέσεων. Οι αναμεταδότες της τηλεόρασης αποτέλεσαν σημαντικούς στόχους των βομβαρδιστικών αεροπλάνων του NATO με σκοπό να μειώσουν την κάλυψη της σερβικής επικράτειας με τηλεοπτικό σήμα από τα μέσα που έλεγχε ο Μιλόσεβιτς. Όταν διαπιστώθηκε ότι οι Σέρβοι διέθεταν και άλλους αναμεταδότες τους οποίους έθεσαν σε λειτουργία μετά την καταστροφή των πρώτων, τότε επελέγη ως τελική λύση ο βομβαρδισμός του κτιρίου της RTS.¹²³

Όταν όμως τελείωσε και η πολεμική αναμέτρηση και ήλθε η ώρα της πολιτικής αναμέτρησης τότε η κατάσταση αναστράφηκε. Αρκετοί ήταν αυτοί που αμφέβαλλαν γι αυτά που έβλεπαν στην τηλεόραση. Και πάλι όμως δεν υπήρξε κάποια έντονη μορφή αντίδρασης. Ακόμη κι όταν μετά την ειρήνευση εξαφανίστηκε ο Σέσελι από τις οθόνες των τηλεοράσεων -καθώς ήταν αντίθετος με το σχέδιο ειρήνευσης- και τη θέση του πήρε ο Ντράσκοβιτς που ψήφισε στη Βουλή υπέρ του σχεδίου.¹²⁴ Το τηλεοπτικό κοινό έμενε προβληματισμένο αλλά απαθές μπροστά στα γεγονότα. Το απασχολούσε περισσότερο η ανάγκη για την ανεύρεση των βασικών ειδών διατροφής και της επανόδου της ζωής τους στους κανονικούς ρυθμούς.¹²⁵

Στην αντιπολίτευση κατάλαβαν ότι ο μόνος τρόπος για να κερδίσουν την εξουσία δεν ήταν η νίκη στις εκλογές, αλλά η κατάληψη των μέσων ενημέρωσης και κυρίως της τηλεόρασης. Όταν ξέσπασε η εξέγερση στις 5 Οκτωβρίου 2000 ένας από τους πρώτους στόχους των διαδηλωτών ήταν το κτίριο της RTS. Η κατάληψή του και η εμφάνιση στις τηλεοπτικές οθόνες των εξεγερθέντων και του εμπρησμού του κοινοβουλίου, ενέργειες εκτός των ορίων της δημοκρατίας, «νομιμοποίησε» την πτώση του Μιλόσεβιτς και την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τον συνασπισμό των δυνάμεων της αντιπολίτευσης.¹²⁶

¹ Predrag Simic, "Yugoslavia: Origins of the Crisis", *Southeast European Yearbook 1991* (Athens, 1992), σ.109.

² John B. Allcock, Marko Milivojevic, John J. Horton, *Conflicts in the Former Yugoslavia* (Denver, 1998), σσ. xii-xiii.

³ Simic, *ό.π.*, σ.110. Allcock, *ό.π.*, σσ. xiii-xiv.

⁴ Simic, *ό.π.*, σ.110.

⁵ Allcock, *ό.π.*, σ. xiv.

⁶ Simic, *ό.π.*, σσ. 116-117.

⁷ *Αυτ.*, σσ. 115-116.

⁸ Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History* (New York, 1998), σ.321.

⁹ *HVRVATSKI almanah '97* (Zagreb, 1997), σσ.268, 358. *Who is who in the Balkans* (Athens, 1997), σ.1164.

¹¹ *Who*, *ό.π.*, σ.517.

¹² Malcolm, *ό.π.*, σ.321.

¹³ *Αυτ.*, σ.336.

¹⁴ Milan Milosevic, "The Media Wars: 1987-1997", Jasminka Udovicki, James Ridgeway, *Burn this House. The Making and Unmaking of Yugoslavia* (Durham, London, 2000), σ.110.

¹⁵ *Αυτ.*, σ.110. Mark Thompson, *Forging War. The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina* (Luton, 1999), σ.8.

¹⁶ Malcolm, *ό.π.*, σσ.347-348.

¹⁷ Robert Thomas, *Serbia under Milosevic. Politics in the 1990s* (London, 1998), σ.48.

¹⁸ Thomas, *ό.π.*, σσ.329, 350-351.

¹⁹ *Αυτ.*, σσ. 169-170, 231-232.

²⁰ Blagoja Nineski, *Petsanite I elektronskite mediyi vo Makedonija* [Έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης στη ΠΓΔΜ] (Skopje, 2000), σσ.11-12.

²¹ Χριστόδουλος Γιαλλουρίδης, «Τα βαλκανικά κράτη Γιουγκοσλαβία, Τουρκία, Ρουμανία, Βουλγαρία: Ιστορία - Πολιτικό σύστημα -Εξωτερική πολιτική», Χριστόδουλος Γιαλλουρίδης, Στέλιος Αλεφαντής (επιμ.), *Τα Βαλκάνια στο σταυροδρόμι των εξελίξεων* (Αθήνα, 1988), σσ.75-76.

²² Press Now, *Federal Republic of Yugoslavia: From Classical Resistance to Network Strategy* στο www.

²⁴ Thompson, *ό.π.*, σ.63.

²⁵ "Yugoslavia", *Nations in Transit*, (New York, 1998), σ.728.

²⁶ Press Now, *Federal Republic of Yugoslavia: From Classical Resistance to Network Strategy* στο www.

²⁷ Press Now, *Federal Republic of Yugoslavia: From Classical Resistance to Network Strategy* στο www.

²⁸ Press Now, *Federal Republic of Yugoslavia: From Classical Resistance to Network Strategy* στο www.

²⁹ Press Now, *Federal Republic of Yugoslavia: From Classical Resistance to Network Strategy* στο www. Ulf Brunnbauer, "Yugoslavia", Center for the Study of Balkan Societies and Cultures at the Department for Southeast European History Ulf Brunnbauer, Hannes Grandits, Siegfried Gruber, Karl Kaser, Robert Pichler, Christian Promitzer (επιμ.), *Education and Media in Southeast Europe: Country Reports*, (University of Graz, 1999), στο www-gewi.kfunigraz.ac.at/csbsc/country_reports/Media_Yugoslavia.htm.

³⁰ Press Now, *Federal Republic of Yugoslavia: From Classical Resistance to Network Strategy* στο www.

³¹ Brunnbauer, *ό.π.*

³² "Yugoslavia", σ.729.

³³ Press Now, *Federal Republic of Yugoslavia: From Classical Resistance to Network Strategy* στο www.

³⁴ Press Now, *Federal Republic of Yugoslavia: From Classical Resistance to Network Strategy* στο www.

³⁵ "Yugoslavia", σ.728. International Research & Exchanges Board (IREX), *Media Sustainability Index 2001. The Development of Sustainable Independent Media in Europe and in Eurasia* (Washington DC, 2001) www.ifex.org/msi, σσ.123, 126.

³⁶ IREX, *ό.π.*, σσ.123, 126.

³⁷ "Yugoslavia", σ.728. Dubravka Valic Nedeljkovic, *Media Presentation of Serbia-Montenegro Relations Reflected in the Pre-Term Parliamentary Elections 2001* (Beograd, 2001), σσ.6-7.

³⁸ Nedeljkovic, *ό.π.*, σσ.1,7-8.

³⁹ Thompson, *ό.π.*, σσ.15-18. Milosevic, *ό.π.*, σ.109.

⁴⁰ Slavko Splichal, Sandra Basic Hrvatin, "Where is the Beauty and Who is the Beast", Directorate General X, Directorate C, Directorate General IA, Directorate B of the European Commission, *The Development of the Audiovisual Landscape in Central Europe since 1989* (Luton, 1998), σ.353.

⁴¹ Brunnbauer, *ό.π.*

⁴² Milosevic, *ό.π.*, σ.115.

⁴³ Aleksandar Ciric, "(Un)Controlled Chaos", AIM, Βελιγράδι, 29 Απριλίου 2001, www.medienhilfe.ch/News/2001/AIM-SER04-29.htm. International Press Institute (IPI), *2000 World Press Freedom Review, Federal Republic of Yugoslavia*, στο www.freemedia.at/wpfr/serbia.htm.

⁴⁴ Vladan Radosavljevic, *On the Ruins of TV Bastille: The Development of a Public Broadcast Service in Bulgaria* (Belgrade, 2001), σ.4.

⁴⁵ Thompson, *ό.π.*, σ.7.

⁴⁶ Βλέπε πρόχειρα The Independent Media in the Balkan Region, *Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro), Press Now Annual Report 1997*, www.dds.nl/~pressnow/about/annual97/fry.html. Press Release Radio 92, Άμστερνταμ, 2 Απριλίου 1999, "Sound of B92 banned", www.wel.com/~declan/politech. "Serbian Radio Station Ordered Off Air After Decree", Βελιγράδι 12 Οκτωβρίου 1998 (REUTERS), www.dds.nl/~pressnow/dossier/serbianews.html.

⁴⁷ Sasa Mirkovic, "Radio B92", *BalkanMedia*, τομ. VI, τεύχος 4, Χειμώνας 1997/8, 34. Brunnbauer, *ό.π.*

⁴⁸ Thompson, *ό.π.* σσ.21-28. Βλ. επίσης Βλάσης Βλασιδής, "Το παρόν και το μέλλον των κρατικών πρακτορείων επίσημων στα Βαλκάνια", στο (υπό έκδοση) ΝΑ ΒΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

⁴⁹ Thompson, *ό.π.*, σ.9.

⁵⁰ *Αυτ.*, σ.13.

⁵¹ Thomas, *ό.π.*, σ.33.

⁵² Malcolm, *ό.π.*, σ.321.

⁵³ *Αυτ.*, σ.335.

⁵⁴ *Αυτ.*, σ.346.

⁵⁵ Milosevic, *ό.π.*, σ.109.

⁵⁶ *Αυτ.*, σ.110.

⁵⁷ Ahmed Buric, "The Media War and Peace in Bosnia", *Regional Media in Conflict*, p.65

⁵⁸ Splichal, *ό.π.*, σ.355.

⁵⁹ Stipe Sikavica, "The Army's Collapse", Jasminka Udovicki, James Ridgeway, *Burn this House. The Making and Unmaking of Yugoslavia* (Durham. London, 2000), σ.136.

⁶⁰ *Αυτ.*, σ.138.

⁶¹ Milosevic, *ό.π.*, σ.112.

⁶² Thomas, *ό.π.*, σ.45, 246-147.

⁶³ Για τις απόψεις του Βούτσιτς για τα ΜΜΕ βλ. Alexander Vucic (υπ. Πληροφοριών Σερβίας), "Η εικόνα των μέσων ενημέρωσης στα Βαλκάνια: Η κατάσταση των ΜΜΕ στη Σερβία", στο *Ρήγας Βελεστινλής. Η διαβαλκανική συνεργασία σήμερα* (Αθήνα, 1999), σσ.185-196.

⁶⁴ Βλάσης Βλασιδής, *Τα μέσα ενημέρωσης στα Βαλκάνια. Α. Τα ηλεκτρονικά* (Θεσσαλονίκη, 2001), σ.85.

⁶⁵ Βλ. πρόχειρα International Journalists' Network, *Yugoslavia: Press Overview*, www.ijnet.org/profile/CEENIS/Yugoslavia/media.html. International Press Institute, *1997, 1998, 1999, 2000 World Press Freedom Review, Federal Republic of Yugoslavia*, www.freemedia.at/wpfr/serbia.html.

⁶⁶ Thomas, *ό.π.*, σ.329.

⁶⁷ Brunnbauer, *ό.π.* Thomas, *ό.π.*, σσ.350-351.

⁶⁸ International Journalists' Network (IJN), *Yugoslavia: Press Overview* www.ijnet.org/Profile/CEENIS/Yugoslavia/media.html.

⁶⁹ Brunnbauer, *ό.π.*

⁷⁰ Thomas, *ό.π.*, σ.224.

⁷¹ "Yugoslavia", σ.727.

⁷² Με απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Σερβίας τα πρόστιμα επιστράφηκαν στις εφημερίδες στα μέσα του 2001 με το αιτιολογικό ότι ο Νόμος για την Δημόσια Πληροφόρηση ήταν αντίθετος με τις επιταγές του Συντάγματος. Media Online, "Serbia: The Government Reimburses the Media", Βελιγράδι, 20 Ιουνίου 2001, www.mediaonline.ba/mediaupite/upit3/vijest.htm? sifra=2700.

⁷³ Brunnbauer, *ό.π.*

⁷⁴ Thompson, *ό.π.*, σ.117.

⁷⁵ Spomenka Lazic, "Anti-War Protests in Serbia", AIM Ποντοκόριτσα 31 Μαΐου 1999, www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/199906/90602-001-trae-pod.htm.

⁷⁶ Brunnbauer, *ό.π.*

⁷⁷ Thompson, *ό.π.*, σ.14.

⁷⁸ Gross, *ό.π.*, σ.14. Vladan Radosavljevic, *Education of Journalists in Federal Republic of Yugoslavia (Serbia)* (Beograd, 2001), σ.3.

⁷⁹ Thompson, *ό.π.*, σ.14.

⁸⁰ Thompson, *ό.π.*, σσ.10-11.

⁸¹ Gross, *ό.π.*, σ.19.

⁸² Allcock, "Media (Domestic)", John B.Allcock, Marko Milivojevic, John J.Horton, *Conflicts in the Former Yugoslavia* (Denver, 1998), σ.171.

⁸³ Esad Kocan, *Self-Censorship-The Clatter of Chains* (Podgorica, 2001), σ.1.

⁸⁴ Gross, *ό.π.*, σ.43.

⁸⁵ Slavenka Drakulic, *How We Survive Communism and Even Laughed* (London, 1992), σ.6.

⁸⁶ Milosevic, *ό.π.*, σ.122.

⁸⁷ Gordana Susa, "Duality of Institutions", ανακοίνωση στην ημερίδα Ethics of Journalism του Media Center and the Independent Journalist Association of Serbia, Βελιγράδι 11 Μαΐου 2001, www.mediacenter.or.vu/english/dokumenti/tranzicija/etika-e.asp.

⁸⁸ Βλ. προτάσεις για τη θέση και το έργο των δημοσιογράφων στη μετά Μιλόσεβιτς εποχή στο Mirosljub Radojkovic, *Coming Out of Golem 's Shadow. Media Transition in Serbia* (Beograd, 2000).

⁸⁹ "Media workers facing a heavy bill for WAZ investment in Politika", *Journalists' Newslines*, αρ.4, Δεκέμβριος 2001, 5.

⁹⁰ Radosavljevic, *ό.π.*, σ.1.

⁹¹

⁹² Βλ. τις -μακροσκελείς- εκθέσεις του International Press Institute για την κατάσταση στο χώρο του Τύπου και τους δημοσιογράφους, 1997, 1998, 1999, 2000 *World Press Freedom Review. Federal Republic of Serbia*, www.freemedia.at/wpfr/serbia.htm.

⁹³ Thompson, *ό.π.*, σ.12.

⁹⁴ Thomas, *ό.π.*, σ.48.

⁹⁵ Ahmed Buric, "The Media War and Peace in Bosnia", *Regional Media in Conflict*, σσ.64-65.

⁹⁶ Milosevic, *ό.π.*, σ.112.

⁹⁷ Αυτ., σ.112.

⁹⁸ Αυτ., σ.113.

⁹⁹ Αυτ.

¹⁰⁰ Αυτ.

¹⁰¹ Αυτ., σ.114.

¹⁰² Αυτ.

¹⁰³ Αυτ., σ.122.

¹⁰⁴ Αυτ., σ.119.

¹⁰⁵ Thomas, *ό.π.*, σ.82.

¹⁰⁶ Milosevic, *ό.π.*, σσ.118-119.

¹⁰⁷ Thomas, *ό.π.*, σ.219.

¹⁰⁸ Milosevic, *ό.π.*, σ.124.

¹⁰⁹ Αυτ., σ.127.

¹¹⁰ Brunnbauer, *ό.π.* Teofil Pancic, "Rallies of Support in Serbia Again", AIM Ποντοκόριτσα, 2 Μαΐου 1999, www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/199903/90310-002-trae-pod.htm.

¹¹¹ Teofil Pancic, "Media in Serbia. Some to Rome, Others to Jail", AIM Ποντοκόριτσα 9 Μαΐου 1999, www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/199903/90315-006-trae-pod.htm. Spomenka Lazic, "Media in Serbia. War with Information", AIM Ποντοκόριτσα 18 Μαΐου 1999,

www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/199905/90521-001-trae-pod.htm.

¹¹² Lazic, *Media*.

¹¹³ Thompson, *ό.π.*, σ.123.

¹¹⁴ Spomenka Lazic, "Bombing and the Media War", AIM, Ποντογκόρτσιτσα 10 Απριλίου 1999 www.aimpress.ch/dyn/trac/archive/data/199904/90412-001-trac-pod.htm

¹¹⁵ Spomenka Lazic, "Anti-War Protests in Serbia", AIM Ποντογκόρτσιτσα 31 Μαΐου 1999 www.aimpress.ch/dyn/trac/archive/data/199906/90602-001-trac-pod.htm

¹¹⁶ Milosevic, *ό.π.*, σ.110.

¹¹⁷ *Αυτ.*, σσ.114-115.

¹¹⁸ *Αυτ.*, σ.124.

¹¹⁹ Thomas, *ό.π.*, σ.249.

¹²⁰ Milosevic, *ό.π.*, σ.126.

¹²¹ *Αυτ.*, *ό.π.*, σσ.122-123.

¹²² Lazic, *Media*. Spomenka Lazic, "Good Morning, Belgrade", AIM Ποντογκόρτσιτσα 21 Μαΐου 1999 www.aimpress.ch/dyn/trac/archive/data/199905/90525-001-trac-pod.htm

¹²³ Teofil Panic, "On the Air in Serbia. Freedom of Media Unsealed", AIM Ποντογκόρτσιτσα 22 Ιουνίου 1999 www.aimpress.ch/dyn/trac/archive/data/199906/90626-002-trac-pod.htm

¹²⁴ Spomenka Lazic, "Revival of Political Life in Serbia. Who Will Join Whom", AIM Ποντογκόρτσιτσα 5 Ιουνίου 1999 www.aimpress.ch/dyn/trac/archive/data/199906/90612-001-trac-pod.htm

¹²⁵ Bojana Martic, "Life in Belgrade. Abundance Only in TV",

www.aimpress.ch/dyn/trac/archive/data/199909/90914-002-trac-pod.htm. Milena Putnik, "Everyday Life in Novi Sad. Life in the Conditional", AIM Ποντογκόρτσιτσα 15 Σεπτεμβρίου 1999

www.aimpress.ch/dyn/trac/archive/data/199909/90929-008-trac-pod.htm. Vesna Bjekic, "What the Citizens of Serbia Fear", AIM Ποντογκόρτσιτσα 8 Οκτωβρίου 1999

www.aimpress.ch/dyn/trac/archive/data/199910/91012-002-trac-pod.htm.

¹²⁶ Zoran Nikolic, "Post-Electoral Serbia. Setting the Media Free", AIM Βελιγράδι 29 Οκτωβρίου 2000, www.aimpress.ch/dyn/trac/archive/data/200011/01111-001-trac-beo.htm

